

# ДНЕВНИКЪТ

(стенографски)

на

## XIV-то обикновено Народно събрание.

Трета редовна сесия.

### XLVIII заседание, петък, 17 декември 1910 г.

(Открито отъ председателя г. д-ръ П. Ораховацъ, въ 2 ч. 25 м. слѣдъ пладне)

**Прѣдседателъ:** (Звънъ) Засѣданието се отваря. Моля г. секретаря да провери отсъствающитѣ г. г. народни прѣдставители.

**Секретарь д-ръ А. Гиргиновъ:** (Прочита списъка. Отсъствуватъ г. г. народнитѣ прѣдставители: Георги Арабаджиевъ, Константинъ Батоловъ, Йонко Гунчевъ, Владимиръ Дяковичъ, Лазаръ Ивановъ, д-ръ Георги Калинковъ, Александъръ Каназирски, Христо Конкилевъ, Рашко Маджаровъ, Димитъръ Маноиловъ, Василь Мантовъ, Георги Палашевъ, Стефанъ Паприковъ, Недко Пеневъ, д-ръ Стефанъ Поповъ, Никола Поповъ, Стефанъ Родевъ, Иванъ Саллабашевъ и Рангелъ Яневъ)

**Прѣдседателъ:** Отсъствуватъ 19 души народни прѣдставители. Има налице изискуемото се число, за да се смѣта засѣданието законно.

Съобщавамъ на Събранието, че прѣдседателството е разрѣшило отпущъ на слѣднитѣ г. г. народни прѣдставители: на бургазкия Димитъръ Стефановъ — 1 день, на севлиевския Петъръ Пешевъ — 3 дена, на станимашкия Александъръ Христовъ — 1 день, на дрѣновския д-ръ Иванъ Дрѣнковъ — 3 дена.

Постъпило е отъ Министерството на търговията и земледѣлието прѣдложение за приемане на държавна служба по овочарството и кошничарството австрийскитѣ подданици: Францъ Фридрихъ и Йосифъ Менцль за още три години и кошничаря М. Фабиянъ за още една година.

Постъпилъ е отъ Министерството на общественитѣ сгради, пѣтищата и съобщенията законопроектъ за измѣнение и допълнение на закона за благоустройството на населенитѣ мѣста въ Княжество България.

Постъпилъ е отъ Министерството на финанситѣ законопроектъ за опрощение 8.898-90 л., дължими на Българската народна банка.

Минаваме на дневния редъ — разглеждане прѣдложението на шумеския народенъ прѣдставителъ г. Атанасъ Краевъ за прѣдаване подъ сѣдъ нѣкои отъ министритѣ на бившитѣ кабинети Петровъ, Петковъ, Гудевъ.

Има думата бившиятъ воененъ министъръ г. генералъ Савовъ.

**М. Савовъ:** Г. г. народни прѣдставители! Вчера по прѣглеждането на порѣчката отъ 1903 г., стр. 275 отъ доклада на изпитателната комисия, ние достигнахме до въпроса за поемнитѣ условия, особено тая частъ отъ поемнитѣ условия, която засѣга въпроса, имало ли е прѣдвидѣно въ поемнитѣ условия стрѣлби или не. И азъ съ факти на рѣцѣ установихъ, че въ поемнитѣ условия сж били прѣдвидѣни стрѣлби за торпеднитѣ гранати. Посочихъ даже и протоколитѣ на приемнитѣ комисии, по силата на които сж били произведени стрѣлби.

Има сега друга една страна по въпроса за съставянето на поемнитѣ условия, по която именно и анкетната комисия прави натякване на Военното министерство и го обвинява. То е по въпроса за детонацията на торпеднитѣ гранати. Анкетната комисия твърди, че военниятъ министъръ е виноватъ за това, дѣто въ поемнитѣ условия не е била прѣдвидѣна пълна детонация на торпеднитѣ гранати, въ резултатъ на което сж и получени недоброкачествени торпедни гранати. И за да оправдае своето твърдѣние, тя се опира на нѣкакво си писмо, получено отъ единъ отъ директоритѣ на фабриката, адресирано до нашия контролоръ, въ което писмо било казано по отношение на експлозива, че, когато ще се фабрикуватъ тѣзи гранати on ne doit observer aucune détonation incomplète, т. е. не трѣбва да се намѣри, при изпитванията, никаква непълна детонация. Най-напрѣдъ, г. г. народни прѣдставители, ако даже всичко това е вѣрно, тѣй както почитаемата анкетна комисия е погледнала, въ какво се заключава отговорността на военния министъръ по съставянето на техническитѣ поемни условия на единъ контрактъ, както е случаятъ съ този контрактъ? Той ли пише поемнитѣ условия? Той ли ги съставя? Не. Поемнитѣ условия въ случая сж били съставени отъ артилерийския комитетъ. Инспекторътъ на артилерията, отъ изключителното въведение, на когото е въпросътъ, намѣрва, че тѣзи поемни условия сж пълни, подписалъ ги е, значи, поелъ е отговорността за тѣхъ, и по този начинъ ги е прѣдставилъ. Нито това писмо, нито всички други въпроси, които засѣгатъ прѣдварителнитѣ изпитвания на комисиятъ, за да може да се съставятъ поемнитѣ условия, на мене не сж докладвани и не

се докладват, защото не сж отъ моята компетентност, като министъръ. Самостоятелно разрешава въпроса инспекторътъ на артилерията въз основа рѣшението на артилерийския комитетъ. Следователно, ако даже това бѣше вѣрно, то не засѣга моята министерска отговорност. Но и тукъ твърдѣнията на почитаемата анкетна комисиия по отношение на артилерийската инспекция, въ случая и на артилерийския комитетъ, не сж справедливи, затуй, защото отъ свѣдѣнията, които техническото отдѣление при артилерийската инспекция дава, собствено отъ книгата по това отдѣление, се установява, че никога фабриката въ воденето на своитѣ прѣговори не е приемала условия за абсолютна детонация на торпеднитѣ гранати, че по нейнитѣ думи, че по нейнитѣ разбирания и схващания тя е разбирала пълна детонация и въ този случай, когато гранатата се прѣсне и остава частъ отъ снайдеритъ на детонатора.

**В. Милевъ:** Позволете ми да Ви кажа . . .

**М. Савовъ:** Не ме прѣсичайте, защото ще си изгубя думата.

**В. Милевъ:** Вие говорите върху писмото отъ 28 декемврий 1903 г.

**М. Савовъ:** Ще Ви кажа.

**В. Милевъ:** Вие говорите за съвсѣмъ други факти . . .

**Д-ръ Н. Генадиевъ:** Не е ли възможно мене да прѣсичате по петъ пѣкти, а да оставите човѣка спокоентъ?

**Прѣседателъ:** Моля още еднѣжъ господата да не прѣкъсватъ г. Савова.

**А. Христовъ:** Това е една фактическа поправка.

**М. Савовъ:** Артилерийскиятъ комитетъ, въз основа, значи, рѣшението на комисията, която е съставила поемнитѣ условия въ фабриката на Шнайдера, както ви изложихъ вчера, е съставилъ нашитѣ поемни условия. Въ чл. 14 собствено е прѣдвидѣно пълна детонация, и че тѣзи изпитвания сж правени съ 1% гранати, и че сж последвали пълни детонации — това се вижда отъ приемнитѣ протоколи на комисията: дѣло техническо при Военното министерство, № 19, страници 287, 314, 419—427. Обаче, какъ сж се разбирали нашитѣ поемни условия? Има забѣлѣжка, че тѣ обясняватъ произхождението на частицитъ на не избухналъ снайдеритния детонаторъ. Но анкетната комисия, като е изучавала въпроса за поемнитѣ условия, не е взела подъ внимание тази забѣлѣжка. Следователно, тукъ за пълна детонация на снайдерита, така както го разбира комисията, и дума не може да става. Това писмо, за което и нѣкои г. г. народни прѣдставители се обърнаха къмъ мене отново да ме запитатъ, така се е разбирало и отъ комисията, която е съставяла поемнитѣ условия въ фабриката, така се е разбирало и отъ нашия артилерийски комитетъ, а на мене то не е докладвано, нѣма резолюция отъ мене и не ме засѣга.

Съ това, г. г. народни прѣдставители, азъ свършвамъ съ въпроса за съставянето на поемнитѣ условия по торпеднитѣ гранати. Отъ това, което ви изложихъ вчера и днесъ по този въпросъ, вие ще видите, че обвинението, какво военниятъ министъръ, при съставянето на поемнитѣ условия, е прѣнебрѣгналъ прѣпорѣчанитѣ отъ артилерийския комитетъ мѣрки и изпитвания при изработването на тѣзи условия, пада, не съществува, затуй, защото нийдъ въ дѣлата, нито въ самия докладъ на почитаемата анкетна

комисиия нѣма да намѣрите дѣло, рапортъ, прѣписка по този въпросъ, която да е резолирана отъ мене, затова, защото това е дѣло на артилерийския комитетъ. Независимо отъ туй, тѣзи поемни условия, както ви казахъ, сж съставени и сж били добри, макаръ да не нося азъ отговорност за тѣхното техническо съдържание.

По-нататкъ, военниятъ министъръ билъ нарушилъ обязаноститѣ по службата си, защото не е заповѣдалъ своевременно, когато припаситѣ, т. е. торпеднитѣ гранати, пристигатъ въ България, да се изпитатъ — чл. 16 отъ поемнитѣ условия. Има ли, г. г. народни прѣдставители, въ доклада на почитаемата анкетна комисия нѣкой докладъ отъ инспектора на артилерията, въ който да се казва: „Г. генерале, слѣдъ като ми се прѣдставиха тѣзи и тѣзи снаряди отъ приемнитѣ комисии, прѣдъ видъ на това и онова, пенеже, съгласно членъ еди-кой си отъ поемнитѣ условия, такива и такива стрѣлби трѣбва да се произведатъ, моля да разрешите да се направятъ такива и такива разходи отъ такива и такива снаряди?“ Нѣма. Тогава, на какво основание се хвърля туй обвинение върху мене? Ако е имало такова нѣщо, ако контрактътъ е задължавалъ Военното министерство съ подобна една клауза, ако тя е дѣйствителна — а азъ ще изтъквамъ, че тя не е дѣйствителна — трѣбваше този началникъ, който изпълнява контракта — а не азъ го изпълнявамъ, изпълнява го въ техническо отношение инспекцията, а въ парично интенданството — да ми прѣдстави такъвъ докладъ и азъ да го резолирамъ; ако имаше такъвъ докладъ и азъ откажехъ да го резолирамъ, подъ прѣлогъ на една или друга причина, ще поема отговорност и тогава щѣхъ да ви дамъ обяснение, но, понеже такъвъ докладъ нѣма, не поемамъ отговорност. Независимо отъ туй, почитаемата анкетна комисия неправилно е изтъкувала чл. 16 отъ поемнитѣ условия. Тя е взела първата частъ отъ поемнитѣ условия на тоя пунктъ. Край обаче не е взела. А ако той се вземе и внимателно се прочете, ще се види, че и въ тоя пунктъ, въ края, се уреждва въпросътъ, какъ трѣбва да става приемането и т. н. и че на нѣкои материали Военното министерство си запазва правото да прави изпитвания; обаче, чл. 16 ограничава това право и го ограничава ето въ какъвъ кръгъ: че тукъ се подразбиратъ само недостатъци, прѣдвидѣни въ поемнитѣ условия и не констатираны въ Франция. Напр., по поемнитѣ условия, за да се изпита единъ снарядъ, трѣбва да се подвъргне на три изпитвания: изпитва се първоначално отдѣлно корпусътъ, за да се види, доколко той удовлетворява на условията, като корпусъ на даденъ снарядъ; изпитва се отдѣлно запалката, ако това е шрапнелъ — това е второто изпитване — и слѣдъ туй се сглобява снарядътъ, образува се отъ него патронъ и се изпитва за стрѣлба — това е третото изпитване. Това сж нашитѣ права по поемнитѣ условия. Ако приемната комисия, както това бѣше станало по-късно съ приемането на едни шрапнели по по-късния контрактъ, е направила въ своитѣ приеми, по погрѣшка, само двѣтѣ изпитвания, третото не е направила, Военното министерство има право да направи туй изпитване; но ако снарядитѣ сж приети точно споредъ прѣдписанията на поемнитѣ условия, Военното министерство нѣма право да прави тѣзи изпитвания. Така е чл. 16 отъ поемнитѣ условия. Торпеднитѣ гранати сж приемани при пълно спазване поемнитѣ условия — това ще видите по-долу, когато ще доде да говоря именно за изпълнението на контракта, за качеството, собствено на материалитѣ. Следователно, Военното министерство не е имало никакви основания да прави тѣзи стрѣлби тукъ, въ България. И ето защо това обвинение е съвършено неоснователно, първо, защото не е било въ моитѣ права да повдигна въпросъ за тѣзи стрѣлби, а това е било въ правата на ли-

цето, което е изпълнявало контракта, и, второ, защото чл. 18 от поемнитъ условия не ми е давалъ право да повдигамъ въпросъ за изпитванията, защото отъ протоколитъ на приемната комисия се вижда, какво снарядитъ сж подвържати на всички изпитвания и че приемната комисия ги е намѣрила за добри и ги е приела; къмъ тѣзи протоколи се прилага, какви изпитвания сж правени, и това може да се контролира отъ всѣки заинтересованъ.

По-нататкъ, г. г. народни прѣдставители, се говори за качеството на тия материяли по изпълнението на самия контрактъ. Казва се, че се е допуснало да се приематъ шрапнели, на които стаканитъ сж се пукали. Ето какви сж свѣдѣнията по този въпросъ на техническото отдѣление при Военното министерство. Условието да не се пукатъ стаканитъ, особено за по-големитъ калибри — 12 и 15-сантиметрови гранати — не е отъ важностъ. Напротивъ, има армии, дѣто се иска стаканитъ да се пукатъ и имъ се дава нарочно такава конструкция — германската и руската армии. Макаръ да се посочва въ доклада на анкетната комисия, стр. 277, втора частъ, пунктъ 1, рапортътъ на прѣдседателя на приемната комисия отъ 17 февруарий 1904 г., почитаемота анкетна комисия не е взела прѣдъ видъ изцѣло рапорта на този прѣдседателъ, въ слѣдствие на което по въпроса е дошла пакъ до едно неправилно заключение; защото, като констатира тамъ този недостатъкъ, приемната комисия казва: „Макаръ чашата да се прѣска, шрапнелитъ изпълнява своето бойно назначение“, и се произнася за приемането на тѣзи шрапнели. И отъ този рапортъ, който прѣглеждахъ, какво се установява? Че „тѣзи шрапнели, ако сж зарядени съ оржеенъ барутъ, чашитъ се пукатъ, а ако сж зарядени съ силно зърнестъ барутъ, съ артилерийски барутъ, не се пукатъ“. И ето какво е направилъ тогава инспекторътъ на артилерията съ овзи докладъ, за който се говори, но който не е изцѣло приведенъ въ доклада на почитаемота анкетна комисия, та въ слѣдствие на туй пакъ се е взело едно неправилно заключение: (Чете) „При приемането на снарядитъ при фирмата Шнайдеръ и С-не се е оказало, че 12 и 15-сантиметровитъ шрапнели не отговаряли на чл. 42 отъ поемнитъ условия, а именно не удовлетворяватъ на изискването на тоя членъ, щото цилиндричeskата частъ на чашата да не се прѣска отъ дѣйствието на разпрѣскателния зарядъ. Такова условие за шрапнели, изобщо като се говори, наистина сжествува, но то се прилага за шрапнелитъ съ цилиндричeskа чаша“ — напистъ не сж съ такава — „а не за такава отъ крупновския образецъ“ — защото напистъ и при Шнайдера бѣха поржчани по крупновския образецъ — „дѣто чашата се свива толкозъ отпѣдъ съ цѣль именно да се разпукне тя и да се получи разсѣйване на куршумитъ въ страни, а не само въ дълбоина. Повѣрената ми инспекция не е изисквала това условие, и въ проекта за поемни условия даденъ на комисията, който се съхранява въ архивата, чл. 42 не е съдържахъ подобни условия, а него е прибавила комисията и пълномощникътъ на фабриката го е приелъ, въ отсъствие на подполковникъ Найденова, който бѣше изработилъ проекта“ на поемнитъ условия. Тукъ вече не е дума за торпеднитъ гранати, а изобщо. „Тоя послѣдниятъ, като видѣлъ прибавката, изложилъ мотивитъ си, защо не е включилъ такова условие въ проекта, и даже обърналъ вниманието на г. Револю, че той се е съгласилъ, по фабриката не ще може да изпълни това условие. Г. Револю обаче потвърдилъ, че фабриката щѣла да го изпълни, и комисията настояла да се постави това условие. Отъ друга страна, това условие не въвежда нѣкое особено подобрене въ шрапнела“ — т. е. чашата да не се прѣска — „което е констатирано и самата приемна комисия; даже и инструкциитъ

на нѣкои държави, германската, руската и пр., изискватъ, напротивъ, чашата да се прѣска, като камарата остава цѣла. На въпроснитъ шрапнели, при разпрѣскателния зарядъ отъ оржеенъ барутъ, се прѣска и камарата, което не е приемливо, но на това може да се помогне, като се пълнятъ съ едрозърнестъ барутъ. Като докладвамъ за това и като се има прѣдъ видъ, че, ако се придържаме строго къмъ чл. 42 и бракуваме шрапнелитъ, то ще се изгуби много врѣме за фабрикуване на нови, които въ отношение на тѣхната годностъ за боя нѣма да прѣвзходствуватъ значително сегашнитъ“ — т. е. тѣзи, на които чашитъ се прѣскаатъ — „моля разпореждането Ви, г. генералъ, да се приематъ шрапнелитъ, каквито е и мнѣнието на приемната комисия“. Слѣдователно, въ туй отношение какво е направилъ военниятъ министъръ? Съобразно съ мнѣнието на приемната комисия и мнѣнието на инспектора на артилерията, който се е свършавалъ съ своитъ специални органи техници, разрѣшилъ сѣмъ да се приематъ тѣзи материяли, слѣдъ като се увѣрихъ, че въ качествено отношение не отстъпватъ на онѣзи, които се изискватъ за бой.

Това е по отношение на шрапнелитъ.

Друго едно обвинение, което се сипе, то е, че барутътъ трѣбва да е билъ отъ съмнително качество, понеже е билъ приетъ само отъ единъ офицеръ, че не е билъ спасенъ чл. 20 отъ инструкцията. Най-напрѣдъ, г. г. народни прѣдставители, тази инструкция, за приемнитъ по контракта отъ 1903 г., не е сжществувала, слѣдователно, едно подобно нарушение не сжществувало, па даже ако сжществувало, тя е уредена отъ артилерийската инспекция и одобрена отъ менъ, съобразно съ условията. Може нѣкъдѣ и да се избѣгне, защото зависи отъ личния съставъ: дали можемъ да имаме сега достатъчно офицери да изпълняватъ въ извъншни случаи това назначение. Но въ случая тукъ е констатирано, че отъ двамата членове, които е трѣбвало да участвуватъ, полковникъ Загорски е отсъствувалъ, дахъ е рапортъ, въ който се казва, че не отсъствува. Какво трѣбва да направи инспекторътъ на артилерията? Този рапортъ не ми е докладванъ, защото, ако ми бѣше докладванъ, разбира се, щѣхъ да изискамъ да видя причинитъ, по които той е отсъствувалъ и да му наложамъ дисциплинарно наказание за неговото отсъствие и да заповѣдамъ да се провери барутътъ отново. Понеже барутътъ се оказалъ въ послѣдствие доброкачественъ, инспекторътъ на артилерията — вѣроятно е изпълнилъ своя дългъ добросъвестно — е разрѣшилъ да се приеме барутътъ, който е доброкачественъ, а нарушение на инструкцията не сжществувало, защото тя е издадена едвамъ въ края на 1904 г., м. декември и именно е изработена отъ артилерийската инспекция и се прѣдстави на одобрение отъ мене. И тя е за контракта, сключенъ въ 1904 г., а не за този — тя не е сжществувала тогава. Тукъ се направи натякване още за това, че нѣмало специалистъ въ приемната комисия. Тази приемка е правилъ капитанъ Ангеловъ, който е специалистъ, съ висше артилерийско образование. Често се принуждавахме да смѣняваме контролоритъ и да ги назначаваме като контролори и едновременно приемници. Защо? Защото личниятъ съставъ бѣше толкова, защото, ако бѣше работата да приемаме и контролираме само една фабрикация отъ Шнайдеръ, работата бѣше лесна, но въ това врѣме ние имаме прѣснати по фабриктъ на цѣла Европа цѣлия нашъ артилерийски персоналъ отъ техници, който е твърдъ ограниченъ, и по него врѣме артилерийската инспекция бѣше достигнала до едно положение да има само единъ поручикъ, който завеждаше двѣтъ ѝ отдѣления. Защо нѣмало достатъчно артилерийски техници съ висше образование, това не е моя вина. Тия техници не се фабрикуватъ въ 1—2—3 години. Това е вина на нашата минала непрѣдвидливостъ, несъ-

знателност, че трѣбва да се пращат повече офицери да свѣршват висши учебни заведения, да имъ дадемъ повече права, за да насърчимъ тая карьера, и не сме прѣдвиждали развитието на нашитѣ въоръжени сили да достигне оная норма, която достигна въ края на 1903 г. и особено въ началото на 1904 г. Персоналитѣ се оказа недостатъченъ, нѣмаше такъвъ, и въ слѣдствие на туй въ нѣкои случаи, когато отъ артилерийското управление не можеше да се изпрати специалистъ офицеръ въ приемната комисиия, отиваше контролоръ — артилерийската инспекция нѣмаше какво да прави. Но това не трѣбва да съставлява упрекъ нито на артилерийската инспекция, нито на Военното министерство, защото български контролър, както би казахъ и вчера, се въвеждатъ за пръвъ път, дотогава не е имало никакъвъ контролъ отъ страна на Военното министерство при приемнитѣ на военнитѣ артилерийски материали. Това може да намѣрите въ дѣлата на Военното министерство. Следователно, ако и въ тая форма сме могли да извършимъ доставкитѣ, то е било пакъ отъ желание да направимъ нѣщо добро.

За качеството на торпеднитѣ гранати. Почитаемата анкетна комисиия, като се опира именно на въпроса, че детонацията на тѣзи снаряди въ извѣстни случаи не е била пълна, и отъ изпитванията, станали тукъ, у насъ, подиръ двѣ години, откакъ азъ напуснахъ Военното министерство, вѣроятно оттамъ вади заключение, че тѣзи гранати не сж добри, въ слѣдствие на което се хвърля вина на мене, че азъ съмъ способствувалъ да се приематъ лоши торпедни гранати. Азъ ви обяснихъ, че участието на министра при съставянето на поемнитѣ условия е нула, слѣдователно, приемането на гранатитѣ е ставало, както обяснихъ вчера и днесъ, точно по протоколитѣ на приемнитѣ комисиии, съгласно поемнитѣ условия. Ако дѣйствително слѣдъ двѣ години се констатира, че торпеднитѣ гранати сж били лоши, каква е отговорността на министра тукъ? Че министърътъ не е всевъдушъ и вездѣщъ. Може ли министърътъ едновременно да бѣде министъръ, да застѣва въ своя кабинетъ и да бѣде нѣкъдѣ прѣдседателъ на приемна комисиия въ Есенъ или въ Крезъ, да контролира материалитѣ и т. н. Естествено, ако е имало такива нѣща, трѣбвало е да се търсятъ и намѣрятъ по протоколитѣ, кои сж били членовѣтѣ на приемнитѣ комисиии, да се намѣрятъ грѣшкитѣ, да се издирятъ виновницитѣ и да имъ се наложи съответното наказание. Но, въ сѣкшностъ, отъ ония изучавания, които азъ съмъ направилъ по този въпросъ, снаряди, торпедни гранати, нѣма лоши. Първиятъ въпросъ за недоброто, съмнителното функциониране на детонатора е повдигналъ сѣщиятъ този полковникъ Загорски, който е контролиралъ фабрикацията на гранатитѣ и ги е приелъ. Това се вижда отъ неговия рапортъ, даденъ до Военното министерство слѣдъ моето напущане на властѣта, който се намира къмъ дѣло № 16, часть VI, на стр. 1—130. Тамъ е всичката прѣписка по тѣзи приемки, които той е правилъ. За да може почитаемото народно прѣдставителство да се освѣтли по този въпросъ, достатъчно е да вземе въ внимание, че моя достоуважаемъ наследникъ, по поводъ на този рапортъ, подаденъ отъ самия контролоръ, е назначилъ въ 1908 и 1909 г. да се направятъ изпитвания, и изпитателната комисиия е дошла до заключение, че дѣйствително пшайдеритѣ е единъ стабиленъ, постояненъ, енергиченъ, безопасенъ при обръщане експлозивъ, че мѣншето на полковникъ Бажърджиева, който е работилъ поемнитѣ условия на торпеднитѣ гранати, който ги е приемалъ и който именно по-късно е изказалъ мнѣние, че пшайдеритѣтъ не е стабиленъ, не се е потвърдило отъ тази изпитателна комисиия, която е правила изпитвания у насъ подиръ двѣ години, че тази комисиия, напротивъ, е намѣрила, че за пол-

скитѣ гранати детонацията е пълна, че за 12—15-сантиметровитѣ гранати има една по-слаба детонация, която не е освѣтилъ резултатъ на туй, че детонаторътъ не е билъ усвѣршенствуванъ и че, слѣдователно, за да може да се постигне, щото и тѣзи гранати да функциониратъ добръ, правилно, трѣбва да се въведе извѣстно усвѣршенствование въ детонатора. Това е изучено, фабриката е признала грѣшката си и се е съгласила да замѣни тия детонатори, и самитѣ тѣзи торпедни гранати, благодарение на туй, функциониратъ добръ, което се вижда отъ факта, че по контракта отъ 1907 г. часть отъ торпеднитѣ гранати сж оставени да бѣдатъ пълнени пакъ съ пшайдеритѣ и само незначителна часть съ новия вече експлозивъ тротилъ, който въ 1903 г. не бѣше извѣстенъ, а въ 1907 г. едва се бѣше появилъ. И безспорно е, че слѣдъ пшайдерита този новъ експлозивъ, който се появи сега, слѣдъ 2—3 години, е по-добъръ, по-силенъ, отъ него нашето Военно министерство е издоволено. Но, г. г. народни прѣдставители, подиръ три години ние не знаемъ, какво ще ни донесе техниката; може да се яви нѣкой още по-усвѣршенствуванъ експлозивъ, но това не значи, че мойтъ достоуважаемъ наследникъ, като е разрѣшилъ сега въпроса въ видъ на опитъ, за нѣкои само торпедни гранати, да се замѣни експлозивътъ пшайдеритѣ съ тротилъ, е дѣйствувалъ лошо. Така че, въ качествено отношение тѣзи материали, въз основа на протоколитѣ на приемнитѣ комисиии, отъ свѣдѣнията, черпени отъ дѣлата и техническото отдѣление при Военното министерство, не сж лоши, и почитаемата анкетна комисиия, ако бѣше изслѣдвала въпроса докрай, щѣше да дойде до това заключение. Подобно пѣщо, г-да, не за пръвъ път се случва и не само въ нашата армия, но и въ старитѣ армии, дѣто има по-старъ, по-опитенъ персоналъ, съ по-големи традиции, дѣто даже иматъ свои военни заводи и дѣто самото Военно министерство е способно и въ състояние да контролира добръ всичко това, което се върши. Ние сме имали такива разправии не единъкъ по запалкитѣ и съ Крупъ, ние сме имали не единъкъ такива разправии и по скорострѣлнитѣ орждия съ Крупъ. Ставатъ погрѣшки, дали съ това, че нѣкога фабрикацията е недостатъчно добръ контролирана, или при приемката нѣкъдѣ се изпуска нѣщо, защото отъ 1.000 снаряда вземете само 5, за да изпитате, че 1.000 сж добри. Може въ този лотъ, дѣйствително, да се намѣрятъ единъ-два, на които фабрикацията да не отговаря на условията, но това не може да знае и приемната комисиия. Недавна, и това е всеизвѣстно, цѣлата германска армия се снаряди съ единъ барутъ, който не издържа една година, и се принудиха да го бракуватъ цѣлия и да го изхвърлятъ. Така стана съ цѣлата тѣхна скорострѣлна артилерия — макаръ тамъ да има единъ круповски заводъ, който е всеизвѣстенъ, съ всемирна извѣстностъ — и се принудиха да въведатъ послѣ поправки, но не по вина на военнитѣ власти, не по вина на приемнитѣ комисиии ставатъ нѣкъдѣ грѣшки. Какво не стана въ миналата руско-японска война? Не се ли обнаружиха рускитѣ митральози съ извѣстни недостатѣци — фабрикува ги руското Военно министерство; скорострѣлната артилерия не обнаружи ли извѣстни недостатѣци — фабрикува ги пакъ руското Военно министерство. Тѣзи нѣща ставатъ, толкова повече това трѣбва да се допусне за единъ детонаторъ, който собствено не зависи, да бѣде той добъръ или лошъ, отъ съставенитѣ поемни условия, но зависи отъ наблюдението, отъ контрола, дѣто е станала, може-би, нѣкоя недогледностъ отъ страна на контролора, може и това да се случи, но самиятъ контролоръ е забѣлѣзалъ погрѣшката и е донесълъ своевременно въ Военното министерство, като се съмнѣвалъ, да не би приетитѣ гранати да иматъ сѣщата погрѣшка, и е молилъ да

се поправи, и се е поправило. Така че, въ качествено отношение, г. г. народни представители, прапнелитъ, барутгът, който е билъ приеманъ, торпеднитъ гранати, за своето бойно назначение, въ качествено отношение сж напълно удовлетворителни.

Обвинява се още военниятъ министъръ, че не е одържалъ нужната глоба. Почитаемата анкетна комисия е изчислила около 120.000 л. глоба и намира, че азъ съмъ виноватъ, че не съмъ одържалъ глобата при изплащането на контракта. Този контрактъ, дѣйствително, е реализиранъ въ мое врѣме; въ мое врѣме сж станали и послѣднитъ изплащания, слѣдователно, ако онова, което твърди почитаемата анкетна комисия, е вѣрно, азъ поемамъ отговорността върху си, и то въ слѣдующитъ случаи. Казахъ, че изпълнението на контракта по паричната частъ принадлежи на интендантското вѣдомство. По контракта, приемнитъ комисии трѣбва да съставятъ протоколъ за закъснѣванията и надпрѣварванията и, ако къмъ края на ликвидацията на контракта едното съ другото се компенсиратъ, глоба нѣма, и обратното — ако е въ полза на закъснѣванията, тогазъ се одържатъ глоби по количеството на закъснѣлитъ материали. Тия протоколи на приемнитъ комисии постѣпватъ въ артилерийската инспекция, която, щомъ има закъснѣние, е длъжна да даде справка въ интендантството, а интендантството, когато дойде да се разчистватъ смѣткитъ по контракта, длъжно е да направи тази забѣлжка, да види, да-ли трѣбва да се одържатъ глоби или не, и ако намѣри, че трѣбва да се одържатъ, трѣбва да прѣдстави докладъ на военния министъръ и да изиска да сложи резолюция, щото тия глоби да се одържатъ, и одържанитъ пари да се внесатъ на приходъ въ държавното ковчежничество. Такъвъ докладъ нѣма, слѣдователно, даже ако имаше основание да се изчислятъ глоби, отговорността тукъ е на интендантството, но основание да се одържатъ глоби, г. г. народни прѣдставители, нѣма. Така че, и интендантството въ случая не е виновато. Ето какъ стои въпросътъ.

По чл. 13 на контракта се вижда, че срокътъ се изчислява до деня, когато фабриката прѣдстави материалитъ, а не когато комисията почне да приема. Отъ рапорта на нашия контролоръ отъ 30 юлий 1904 г. подъ № 80, техническо дѣло № 19, стр. 273, се вижда, че къмъ 15 августъ 1904 г. сж прѣдставени 2.500 торпедни гранати. Сроковетъ на тия гранати, споредъ контракта, сж били: на 18 юний 1904 г. — 400 гранати, на 18 юлий 1904 г. — 400 гранати, на 18 августъ 1904 г. — 400 гранати, на 18 септемврий 1904 г. — 400 гранати и на 18 октомврий — 1.000 гранати. Би се помислило, че партидитъ отъ юний и юлий сж закъснѣли. Въ чл. 15 отъ контракта, дѣто се прѣдвизждатъ глобитъ, въ послѣдната алинея, се казва: „Прѣдварванията на сроковетъ, които Шнайдеръ би реализиралъ, ще компенсиратъ закъснѣнията“. Горѣ има закъснѣние — 400 гранати закъснѣли два мѣсеца, защото сж прѣдставени чакъ къмъ августъ; 400 гранати закъснѣли единъ мѣсець, тѣзи, които трѣбвало да бждатъ прѣдставени прѣзъ юлий, но има изпрѣварване — 400 гранати прѣварили единъ мѣсець, защото прѣзъ августъ сж прѣдставени повече — 1.200 гранати; 1.000 гранати сж изпрѣварили два мѣсеца, тѣй щото тукъ има едно изпрѣварване на тоя срокъ, а не закъснѣние. По тоя начинъ комисията е държала смѣтка за всички партиди. Нека да се вземе за потвърждение на тѣзи мои думи рапортътъ на комисията до инспектора на артилерията отъ 21 октомврий 1904 г., подъ № 104, дѣло № 19, стр. 313, дѣто се казва: (Чете) „Донасямъ Ви, г. генерале, че фабриката е закъснѣла за доставката въ прѣдвиздѣния срокъ на 94 чугунени 10-сантиметрови гранати и на 200 портъ-ретарди за торпеднитъ гранати. Закъснѣнието на първитъ почва отъ 3 августъ, а на вторитъ отъ 3 октомврий. Въ замѣна на туй за-

къснѣние, фабриката прѣдстави и комисията присе, къмъ 3 октомврий въ повече: 400 торпедни гранати, 400 детонатора, 400 портъ-хмори съ хмори и 400 ударни запалки“. По-надолу въ сжщия този рапортъ се казва и въ кавички: (Чете) „Комисията въ засѣданията си отъ 29 януарий до 12 февруарий сжщата година, изпита слѣдующитъ материали, поржчани въ тази фабрика, Шнайдеръ и С-ие, съ контрактъ отъ 21 юний (4 юлий) 1903 г., които снаряди, споредъ чл. 12 отъ анекса, трѣбваше да бждатъ готови къмъ 5/18 януарий 1905 г.“ Тукъ именно почитаемата анкетна комисия е направила погрѣшка, че е взела протокола на приемната комисия, който е, както виждате, отъ 29 януарий, и не е взела, че датата на прѣдставянето трѣбвало да бжде къмъ 5 януарий, изчислила тѣзи закъснѣния и опрѣдѣлила, че трѣбва да има 100.000 л. глоба. Така че, комисията, като обвинява Военното министерство, че не е задържало слѣдующата глоба отъ 120.831.40 л., всичко това е неоснователно, защото нашиятъ контролоръ, въ течение на фабриката, съ рапортъ подъ № 125 отъ 16 декемврий 1904 г., дѣло № 19, стр. 334, донася (Чете) „Остатъкътъ отъ торпеднитъ гранати, около 2.500, ще бждатъ готови на 3 януарий, затова моля да се изпрати приемна комисия“. Тѣй че, тѣзи гранати сж прѣдставени къмъ 3 януарий, а не къмъ 29 януарий. Оттамъ произлиза погрѣшката, и ако комисията е пристѣпила да ги приеме по-късно, то е защото Военното министерство е закъснѣло да я изпрати, прѣдъ видъ на туй, че количеството на приемката бѣше малко, имаше и други приемки да се реализиратъ малко по-късно, и затова то назначи комисията малко по-късно. Слѣдователно, и пунктътъ по обвинението, че е имало глоби и не съмъ ги одържалъ, пада.

И така, г. г. народни прѣдставители, по този контрактъ азъ свършвамъ. Казахъ основанията, по които при неговото сключване чл. 75 пунктъ 2 отъ закона за отчетността по бюджета, и въобще посоченитъ членове отъ почитаемата анкетна комисия не сж нарушени. Доказахъ, че не съмъ се бъркалъ въ работитъ на артилерийския комитетъ при съставянето на поемнитъ условия; доказахъ така сжщо, че нищо отъ онова, което артилерийскиятъ комитетъ е прѣпоржчалъ, за да се вземе при съставянето на поемнитъ условия по този контрактъ, не съмъ измѣнилъ и не съмъ се бъркалъ; доказахъ, че не съмъ нарушилъ и чл. 20 отъ инструкцията за приемкитъ, защото и тя не е сжществувала аслж тогава; доказахъ, че чл. 16 не е нарушенъ отъ мене, че и тоя пунктъ несправилно е изтълкувалъ отъ почитаемата анкетна комисия. Най-послѣ установихъ, че не е имало причина за никакви глоби; тогазъ, всички обвинения, които засѣгатъ мене въ това отношение по този контрактъ, падатъ.

**Г. Данаиловъ:** Тогава, излишна би била службата на военния министъръ въ България, щомъ военниятъ артилерийски комитетъ може да рѣшава въпроситъ на българската държава!

**М. Савовъ:** Защо падатъ?

**П. Пешевъ:** Не обръщайте, г. Савовъ, внимание на прѣкъсванията!

**Отъ мнозинството:** А-а-а!

**П. Пешевъ:** Прѣкъсванията смущаватъ оратора. Какво е това? Изслушайте човѣка!

**Прѣдседателътъ:** Г. Пешевъ! Обръщамъ Ви вниманието, че Вашата бѣлжка е неоснователна. Народното събрание не иска да смущава. Всички сж свидѣтели, че иска спокойно да изслуша бившиятъ г. г. министри при даването на тѣхнитъ обяснения. Продължавайте, г. генералъ Савовъ.

**М. Савовъ:** „Доставка на артилерийски материали отъ фабриката „Крупъ“ прѣзъ 1903—1904 г. за 1.726.585 л. златни, стр. 293 отъ доклада.“ По тая доставка се обвинява цѣлиятъ Министерски съвѣтъ, че умишлено и неправилно е подвелъ доставката по чл. 40 буква з отъ закона за търговетъ, за да измѣни прѣдписанието на чл. 75 пунктъ 2 отъ закона за отчетността по бюджета, когато доставката е била тайна. А въ такъвъ случай е трѣбвало да се разрѣши съ указъ върху доклада на надлежния министъръ, основанъ на постановление на Министерския съвѣтъ. Военниятъ министъръ е нарушилъ чл. чл. 4, 5, 8 и 9 отъ закона за снабдяване войската съ прѣдмети, защото поръчката е извършена безъ участието на прѣдвидѣната въ закона тържна комисиия съ граждански лица. Това твърдението на анкетната комисиия е неоснователно, защото чл. 75 пунктъ 2 отъ закона за отчетността по бюджета не е билъ въ сила за тая поръчка, тъй както имахъ случай да обясня, защото поръчката е станала направо отъ производителя въ странство — и като такава, съгласно забѣлжката къмъ § 13 буква в отъ правилника за прилагане закона за снабдяване войската съ припаси, тържна комисиия съ участие на граждански лица не се изисква — и съгласно чл. 36 отъ допълнението къмъ правилника за оправдаване държавнитѣ разходи и пр. „Доставка на инструменти за инженернитѣ войски прѣзъ 1903—1904 г.“ Тая доставка е извършена редовно. Полученитѣ материали сѫ добри. Докладътъ намира неправилност само въ нарушението на чл. 54 отъ закона за отчетността по бюджета — нѣмало отпуснати кредитъ за тѣхъ. Собствено, нужната за тая доставка сума бѣ рѣшено, както се казва въ доклада, да се вземе отъ свърхсметния кредитъ, разрѣшенъ съ протоколъ на Министерския съвѣтъ отъ 13 май 1903 г., № 34. Понеже г. вносителъ на прѣдложеніето изключи въпроса за свърхсметенъ кредитъ, азъ не говорихъ по този въпросъ, но умѣстно е, мисля, тукъ да обърна вниманието на почитаемото народно прѣдставителство върху постановлението № 34 и да дамъ нѣкои малки обяснения по него. Тамъ се обвинява министерството, че, безъ да е съществувало това, като-че-ли единъ видъ военниятъ министъръ самостоятелно се разпореждалъ съ тѣзи работи. Постановлението е дадено отъ Министерския съвѣтъ. По телефона е било съобщено въ министерството. На два пѣти съмъ го искалъ, за това ще свидетелствува интендантътъ. Слѣдъ туй вече азъ съмъ забравилъ, като съмъ мислил, че то е изпратено и интендантътъ не ми е докладвалъ. Но началникътъ на канцеларията или секретарьтъ въ Министерския съвѣтъ отговаря, че сѫ чакали да се получи и да го пратятъ въ Военното министерство. Тукъ е станало по-скоро една канцеларска погрѣшка; по моето мнѣние, секретарьтъ на Министерския съвѣтъ трѣбваше да впише това рѣшение въ протоколитъ на Министерския съвѣтъ, а пъкъ мотивитъ, които бѣха възложени да се съставятъ за него, да ги чака, и когато се получатъ, да ги впише. Той не е вписалъ; това е негова вина, и Военното министерство не можеше да знае, и право да си признае прѣдъ васъ за пръвъ пѣтъ въ доклада виждамъ сега, че това постановление не е било вписано — откровенно казвамъ. Тѣй шото, азъ съмъ считалъ, че то съществува. Въ послѣдствие, прѣзъ мѣсецъ декемврий този кредитъ се оформи отъ Народното събрание — нѣмалъ съмъ нужда вече отъ това постановление, понеже стана законъ и оттогава сме си служили вече съ този законъ. Но че е билъ отпуснатъ, това ще свидетелствуватъ другитѣ г. г. министри. Това се вижда отъ самия докладъ на почитаемата анкетна комисиия, че и финансовиятъ министъръ, покойниятъ Манушевъ, на единъ докладъ отъ началника на отдѣлението по този въпросъ, е сложилъ резолюция, че кредитътъ е отпуснатъ и, слѣдователно, се е знаело.

**Т. Теодоровъ:** Защо искахте 16 милиона, а ви дадохъ 25?

**М. Савовъ:** Азъ съмъ искалъ въ сжщностъ 30 — а тамъ е писано 16 — за подготовката на тия вжоржени сили, които бѣха на рѣка, безъ бойно развъртане на армията. Ние смѣтахме да развърнемъ първата линия, безъ да удвояваме полковетѣ — тѣ бѣха достатѣчни.

**Т. Теодоровъ:** Върху Вашия докладъ е писано, че е билъ приетъ той.

**Д-ръ Н. Генадиевъ:** Защо не сте питали г. Данева, вашиятъ другаръ въ анкетната комисиия, въ негово врѣме колко е искалъ генералъ Савовъ?

**Прѣдседателътъ:** Моля тишина; не прѣкъсвайте, г. Генадиевъ.

**Д-ръ Н. Генадиевъ:** Защо го прѣкъсва? Какъ тѣй, когато прѣкъсва човѣка, азъ да нѣмамъ думата! Азъ бихъ молилъ мене да прѣкъсватъ — генералътъ не е навикналъ да говори.

**М. Савовъ:** Да, азъ съмъ искалъ 30. Г. Даневъ ми обща, но за подиръ една година, понеже въ него врѣме още три дена засѣдаваше камарата и нѣмаше врѣме. Азъ искахъ 16, отпуснахъ ми 25, защото трѣбваше да мобилизирамъ и първитѣ дружини отъ втората линия войска, а паритѣ не стигнаха само за 24-тѣ дѣйствующи, а камо-ли и за 12 резервни полка. Трѣбваше къмъ всѣки полкъ да се мобилизира още по една дружина, а числото на дружинитѣ — 144 не бѣше достатѣчно. За да попълня имуществото на тѣзи дружини, искахъ тѣзи пари, и оттамъ излѣзоха.

**Т. Теодоровъ:** Въ доклада . . .

**Прѣдседателътъ:** Моля, г. Теодоровъ! Усложняватъ работата съ прѣкъсванията.

**Т. Теодоровъ:** Никой не желае да прѣкъсва; но сега е мѣстото да чуемъ това, за да не се пропусне. — (Къмъ г. Савова) Въ доклада си Вие искахте 16.

**М. Савовъ:** Да, но устно обяснихъ въ Министерския съвѣтъ . . .

**Т. Теодоровъ:** Но на доклада сте написали, че искате 16 и че той е приетъ, а подиръ фигурира постановление за 25, а това постановление го нѣма нѣкъдѣ писано.

**М. Савовъ:** Погрѣшката е такава. Всѣки министъръ си докладваше доклада — „приетъ“ пишеше. Азъ съмъ написалъ „приетъ“, безъ да пиша, че е 25, вмѣсто 16. Това е една погрѣшка. Азъ искахъ 16, устно се обясни, какво е положението и се рѣши 25, само и само да се стегне войската по-скоро. По този протоколъ дадохъ нужнитѣ обяснения.

Що се касае до чл. 75 пунктъ 2 отъ закона за отчетността по бюджета, не е нарушенъ, защото, както дадохъ тѣзи обяснения вече, поръчката е направена отъ производителя по стопански начинъ, както е разрѣшено, съгласно чл. 36 отъ допълнението къмъ правилника за оправдаване държавнитѣ разходи по закона за отчетността по бюджета.

„По доставката на барутъ и материалъ на барутни картузи отъ Кьолнъ-Ротвайлеръ и Крупъ“. Стр. 295 отъ доклада. По тая доставка азъ се обвинявамъ, че не съмъ взелъ мнѣнието на артилерийския комитетъ, че не съмъ назначилъ тържна комисиия да изработи поемнитѣ условия и склучи контракта, и съ това съмъ нарушилъ чл. чл. 4, 5, 6, 8 и 9 отъ закона за снабдяване войската съ прѣдмети, а военниятъ министъръ,

заедно съ цѣлия Министерски съвѣтъ, сж нарушили чл. чл. 77 и 78 отъ закона за отчетността по бюджета, защото за доставката, като е извършена по стопански начинъ, трѣбвало е височайши указъ върху моя докладъ.

Горнитѣ твърдѣния на почитаемота анкетна комисија сж неоснователни, защото за барута е нѣмало нужда да се пита артилерийскиятъ комитетъ, понеже още прѣзъ врѣмето на моя прѣдшественикъ прѣзъ 1901 г. барутътъ за употребленіе, за снаредяване нашитѣ патрони е приетъ да бѣде нитроглицериновъ барутъ, вмѣсто пироксилиновъ. Еднѣжъ завинаги по този въпросъ нашиятъ артилерийски комитетъ се е произнесълъ и оттогава всѣкога, па и до днесъ, когато купуваме барутъ, за да снаредяваме патронитѣ, купуваме го направо отъ тая фабрика, военниятъ министъръ самостоятелно разрѣшава въпроса, затова, защото, ако бѣше нѣкой новъ барутъ, ново изобрѣтение, което дотогава не бѣше извѣстно и което би трѣбвало да се въведе отново въ войската, пита се мнѣнието на артилерийския комитетъ, както имахъ случай да обясня на почитаемото Народно събрание вчера. Да се съставятъ нови технически поемни условия нѣмало е нужда, защото нашиятъ артилерийски комитетъ, още когато е разрѣшилъ да се въведе за снаряжение на нашитѣ патрони този барутъ, е изработилъ поемнитѣ условия, има ги въ артилерийската инспекция, тѣ сж служили при моитѣ прѣдшественици, тѣ сж служили и при моя приемникъ, достоуважаемиятъ г. Николаевъ. Отъ височайши указъ върху постановлението на Министерския съвѣтъ тоже е нѣмало нужда, защото доставката е произведена съгласно точното прѣдписаніе на чл. 13 отъ правилника за приспособление на закона за снабдяване на войската съ прѣдмети за въоръжение и чл. 36 отъ правилника и допълнението къмъ него за оправдаване държавнитѣ разходи по бюджета и пр. По скѣпитѣ причини не е имало нужда да се назначава и тържна комисија, защото порѣчката е произведена направо отъ производителя. Тя е направена въ единствената патентована фабрика за нитроглицериновъ барутъ въ цѣла Европа, нѣма никаква конкуренция и каквото и да се направи, отъ тамъ ще се взема този барутъ, защото само тази фабрика има патентъ да го фабрикува въ цѣла Европа; така че, и този барутъ, който купихме за снаряжение на нашитѣ патрони, трѣбваше да купимъ отъ тамъ. Контрактътъ, обаче, както и поемнитѣ условия сж изучени отъ техническото отдѣление на артилерийската инспекция, докладванъ ми е отъ инспектора на артилерията и слѣдъ това е прѣдставенъ за утвърждение на Министерския съвѣтъ съгласно закона.

По доставката на медикаменти за 240.430 марки отъ Цимеръ и С-ие, стр. 303 отъ доклада на изпитателната комисија, се обвинявамъ, че заедно съ Министерския съвѣтъ съмъ нарушилъ чл. 77 отъ закона за отчетността по бюджета, защото порѣчката е извършена по стопански начинъ, безъ да е имало височайши указъ върху постановлението на Министерския съвѣтъ. Това твърдѣние на анкетната комисија не е вѣрно, защото, съгласно горѣприведения циркуляръ на Министерството на финанситѣ отъ 1893 г., горниятъ членъ не е билъ въ сила за военнитѣ доставки; порѣчката въ случая е извършена точно по прѣдписаніето на забѣлѣжката къмъ чл. 13 отъ правилника за приспособление на закона за снабдяване на войската и пр., който казва, че за порѣчки по стопански начинъ отъ странство тържна комисија не се изисква. Тоя родъ порѣчки сж ставали върху сжшитѣ условия по сѣция начинъ и отъ моитѣ прѣдшественици.

По доставката на 30.500.000 маглихерови патрони, така нареченитѣ „хепови“, на врѣмето се вдигахме много голѣмъ шумъ въ пресата и се писаха невѣроятни работи. И сега какво виждамъ въ доклада на почитаемота парламентарна комисија? Намира се, че още въ началото, когато приемката е станала, сж ставали

нѣкои погрѣшки въ фабриката на нѣкои елементи, и тѣзи погрѣшки своевременно сж били открити въ нашия воененъ арсеналъ, дѣто сж били поправени, и слѣдъ това, както твърди почитаемота анкетна комисија въ своя докладъ, патронитѣ сж получавани редовно и сж били едни отъ най-добритѣ. У кого е вината за тази малка погрѣшка, която въ началото се забѣлѣжа? Очевидно, не толкова въ фабриката, колкото въ нашата артилерийска инспекция, защото патронитѣ сж фабрикувани по чертежи и мѣрки, дадени отъ послѣдната. Безспорно, нашата артилерийска инспекция не е направила това умишлено, но тя не е знаела и не е взела въ съображение, че френскиятъ метъръ е по-голѣмъ отъ австрийския съ нѣщо около 1 мм., а нашитѣ патрони сж направени по австрийски образецъ и фабрикувани по австрийската мѣрка. Въ слѣдствие на това артилерийската инспекция, безъ да е обърнала внимание на фабриката върху това още отначало, пуснала е фабриката на патронитѣ по французката мѣрка, и въ резултатъ при провѣрката се оказа, че нѣкои отъ елементитѣ не влизатъ въ лекалата, т. е. въ гърлото на пушката. Това се установи и въ нашия артилерийски арсеналъ отъ изпитванията, които сж били направени. Веднага се прѣдписа на фабриката да вземе мѣрки и да поправи грѣшката, т. е. да измѣни мѣрката по французкия метъръ, и по този начинъ се достигнаха удовлетворителни резултати. Най-своеврѣменно се изиска отъ фабриката да изпрати хора, и елементитѣ на патронитѣ се разсортироваха, и всички елементи, които не влизаха въ работа се изхвърлиха и замѣниха съ добри — това стана за смѣтка на фабриката. По тоя начинъ ѝ се отпуснаха паритѣ, които бѣха задържани за тѣзи елементи като недоброкачествени.

По-нататѣжъ въ доклада на почитаемота анкетна комисија се казва, че тѣзи патрони били скѣпни. Дѣйствително, нея година, както ще видите по-надолу отъ това, което имамъ да ви изложа, ние можехме да купимъ по-евтини патрони отъ Австрия по 120—125 л. хилядата. Въ сравнение съ тия цѣни, французкитѣ патрони сж по-скѣпни съ 7 л. Но отдѣ произлиза тая разлика? Причината е тамъ, че австрийскитѣ патрони ние контрактихме да се доставятъ франко фабриката и да се прѣнесатъ на наша смѣтка; по контракта, така нареченитѣ хепови патрони, трѣбваше да се доставятъ франко въ Бургазъ или Варна, за смѣтка на фабриката. Турихме това условие нарочно, защото цѣлѣта, която прѣслѣдвахме, бѣше слѣдната: понеже врѣмената бѣха смутни, обстоятелствата бѣха много заплетени, при едно евентуално заплитане на работитѣ ни съ Турция, Германия, Австрия и Сърбия, като неутрални държави, нѣмаше да допуснатъ да минатъ нашитѣ патрони отъ тамъ; Австрия можеше да спре фабрикуването на нашитѣ патрони у себе си и да конфискува вече фабрикуванитѣ и да ни ги даде само слѣдъ като се свърши войната. За да можемъ да се осигуримъ отъ двѣ мѣста, та поне въ едното да бѣдемъ по-сигурни, рѣшихме да вземемъ тия патрони отъ тамъ, макаръ ѝ по-скѣпни. Но тая скѣпостия се обяснява още отъ факта, че прѣвозътъ на френскитѣ патрони бѣше за смѣтка на фабриката. А ние бѣхме сигурни, че щѣхме да получимъ тѣзи патрони отъ Франция тайно, както докарахме и торпильоритѣ, прѣзъ Дарданелитѣ, или ако не можеше прѣзъ Дарданелитѣ, то прѣзъ Одеса; защото Франция бѣше приятелска държава, съюзница на Русия, защото тя не бѣше замѣсена въ работитѣ на близкия Изтокъ, особено да парализира нашето прѣввръжение, нашето бойно стѣжкване, когато Сърбия и Австрия ни правѣха често пакти спѣнки въ това отношение.

Имало е 24 патронни фабрики по него врѣме въ Франция, и почитаемота анкетна комисија поставя въпросъ, защо само отъ тамъ сж взети, та не сж привлѣчени и други фабрики да си прѣдставятъ цѣ-

нитѣ. Да, имало е 24 фабрики, но на почитаемата анкетна комисија не сѣ дадени правдоподобни свѣдѣния отъ тамъ, отъ дѣто тя ги е черпила, за да се види, че въ Франция нѣма фабрики, които да фабрикуватъ изключително военни патрони въ пълната смисъл на думата. Тамъ всички фабрики, които фабрикуватъ патрони, фабрикуватъ по-скоро ловджийски патрони, а иматъ и отдѣления за фабрикуването на военни патрони. Защо? Защото Военното министерство въ Франция не насърчава тази индустрија; по принципъ французката армия има всички източници, отъ дѣто получава своитѣ запаси, въ своитѣ рѣцѣ, тя си има своитѣ фабрики и не дава порѣчки навън, освѣн само за грубия материалъ, като да се изливатъ гилзи или да се лѣятъ куршуми, но самото снаряжение на патронитѣ принадлежи на самата армия. Кѣмъ него врѣме азъ изпратихъ единъ офицеръ, покойниятъ подполковникъ Цвѣтковъ, да изучи въпроса на самото мѣсто, и той, слѣдъ като е прѣгледалъ нѣкои фабрики, даде мнѣние, че тази фабрика по своята инсталация най-много отговаря на условията, за да ѝ се даде тази порѣчка, защото тя има най-големъ, най-усвѣршенствуванъ отдѣлъ за фабрикуване на патрони. Забѣлжете още, г. г. народни прѣдставители, че нито една фабрика въ Франция, даже и Хеповата, не е имала инсталация да фабрикува манлихерови патрони. Това е специалностъ само на австрийскитѣ фабрики, които сѣ три, и никѣдъ другадъ не съществува подобна инсталация. И ако искате да ги порѣчате другадъ, хората трѣбва да направятъ нова инсталация, както това бѣше едно врѣме съ бердановскитѣ патрони: кога то отказаха въ Русия да ни ги даватъ, опитахме се да ги порѣчаме въ Бельгия, порѣчаха се тамъ и бѣха много скѣпи, защото хората трѣбваше да правятъ нова инсталация. Тѣй щото, и тукъ въпросътъ е така. Ето защо, понеже докладътъ на специалистъ, подполковникъ Цвѣтковъ, бѣше такъвъ, то, разбира се, оферта се прѣдстави, и ние се обърнахме къмъ тази фабрика и направихме порѣчката тамъ. Независимо отъ туй, даже тѣзи условия да не бѣха съществували, при обстоятелствата, при които ставаше тази работа, ще вземете подъ внимание, че тази порѣчка трѣбваше да стане и тайно. Не можехме да разгласимъ изъ цѣла Франция, че търсимъ патрони, за да бѣдатъ прѣнесени прѣзъ Дарданелитѣ. Това е извѣстно. Трѣбваше да бѣде тайно и много да не се знае, защото иначе рискувахме да не получимъ тѣзи патрони. Тѣй че, една отъ многото причини, които ни заставиха да се обърнемъ къмъ тая фабрика, бѣше и тая, безъ да говоря, че отъ тържна комисија, съгласно чл. 36 на правилника за произвеждане на државнитѣ разходи, нѣмаше нужда; единътъ военниятъ министъръ е ималъ свѣдѣния отъ артилерийската инспекция за тази фабрика, обърналъ се е къмъ нея, както се е обръщалъ и къмъ фабрицитѣ въ Австрия.

Колкото за редовността на търга съ участието на цивилни лица, то въ доклада погрѣшно е цитиранъ законътъ, който е билъ въ сила въ това врѣме. Тѣй щото, нарушение на закона нѣма, както нѣма загуби за државната хазна, причинени умнишено, нито пъкъ неумишено, защото при такива врѣмена, кога то, както ще видите отъ онова изложение, което има да направя по-долу, на границата има 150—200 баталиона турска войска, кога то войната е на прага, за тѣзи работи не се е мислило толкова, колкото се е мислило да имаме, колкото е възможно, повече материали.

Г. прѣседателю! Може ли 5 минути отиди?

Прѣседателъ: Давамъ 5 минути отиди.

(Слѣдъ отиди)

Прѣседателъ: (Звъни) Засѣданието продължава. Има думата г. генералъ Савовъ.

М. Савовъ: (Продължава) По доставката на патрони отъ фабриката Манфредъ Вайсъ, така нареченото дѣло „Шарль-Жанъ“ въ доклада на анкетната комисија, подраздѣлена доставката на 15 милиона патрони въ три самостоятелни отдѣла, чрѣзъ това се дало единъ голѣмъ просторъ за разни съмнѣния за умнишеното разгласяване на въпросната доставка съ цѣлъ за злоупотрѣбление, кога то тая доставка е съставлявала едно цѣло, и ако разноврѣменно сѣ доставяли тѣзи патрони, т. е. по разни контракти, но въ сжщностъ тѣ, контракти, сѣ свързани и произлизатъ отъ едни и сѣщи обстоятелства. За да се попълни отчасти недостигътъ отъ патрони, Военното министерство покани извѣстнитѣ му дотогава патронни фабрики Ротъ и Келеръ и по-късно фабриката Манфредъ Вайсъ да си прѣдставятъ офертитѣ. Отъ горнитѣ фабрики Ротъ и Келеръ офертираха по 118 л. хилядата патрона, доставени въ срокъ 12 седмици, а фабриката Вайсъ даде 118¼ л., но да ги достави въ два срока — приблизително въ такъвъ сжщо срокъ. Обаче Вайсъ устно заявява да достави готови патрони въ течение на 23 дни по цѣна 125-50 л. хилядата, като ги вземе отъ огнестрѣлнитѣ военни складове въ Австрия. Ако и да бѣше скѣпа цѣната по това послѣдно прѣдложение, но прѣдъ видъ на обстоятелството, че патронитѣ ще се доставятъ въ такъвъ кратъкъ срокъ, който напълно съотвѣтствуваше на тогавашнитѣ обстоятелства, които изискваха да могатъ да се доставятъ бързо, за да не би тѣзи патрони да се окажатъ недоброкачествени и за да се увѣри, че дѣйствително австрийската военна властъ ще отпусне тѣзи патрони отъ своитѣ складове, азъ командировахъ тайно подполковникъ Найденова да замина за Буда-Пеща и протѣри истинността на прѣдложението и да изпита качеството на прѣдлагаемитѣ патрони. Подполковникъ Найденовъ е посѣтилъ патронитѣ складове въ Пеща, които се намиратъ подъ управлението на военнитѣ власти, пазени отъ часови, взелъ е по нѣколко сацѣка патрони, изготвени прѣзъ 1895, 1901, 1902 г., направилъ е нужнитѣ изпитвания, които се оказали напълно удовлетворителни, и офицерътъ, който завеждалъ тѣзи складове, е съобщилъ подполковнику Найденову, че отъ този складъ ще се отпуснатъ 4 милиона, а останалото отъ патронния складъ въ крѣпостта Петервардайнъ. Всичко това е изложено въ рапорта на подполковникъ Найденова, който се намира въ дѣлата на артилерийската инспекция, които сѣ били разглеждани отъ почитаемата анкетна комисија. Докато още Найденовъ е билъ въ Буда-Пеща, Вайсъ е получилъ отъ Виена прѣдупрѣждението, че, понеже на всѣки патронепъ яцикъ е отпечатенъ австрийскитѣ државенъ гербъ, слѣдователно, при една война съ Турция ще се узнае произхождението на патронитѣ, Военното министерство е отказало да отпусне за България въпроснитѣ патрони и е прѣдложило на фабриката Вайсъ да влѣзе въ споразумѣние съ унгарското Военно министерство, то да отпусне отъ своитѣ складове порѣчанитѣ патрони, понеже тѣ нѣматъ никакъвъ гербъ. Унгарскитѣ воененъ министъръ се съгласилъ. Въ това врѣме, обаче, унгарскитѣ кабинети се смѣнява и новиятъ воененъ министъръ се е колѣбавалъ да се съгласи на въпросната комбинация. Послѣдниятъ, слѣдъ като се е съвѣщавалъ съ прѣдшественника си, е узналъ подробноститѣ по уговорената комбинация, и тогава е съобщилъ на подполковникъ Найденова, че се съгласява да отпусне въпроснитѣ патрони. Слѣдъ заврѣщането на подполковникъ Найденова, като изслушахъ доклада му, азъ назначихъ комисија отъ висши офицери, за да се произнесе, могли ли бихме, безъ ущѣбъ на бойната ни подготовка, да си доставимъ готови патрони, ако и поскѣпо, но въ срокъ 23 дни, като се има прѣдъ видъ възможността отъ една близка война съ Турция, или да се порѣчатъ нови патрони съ по-евтини цѣни и въ по-дълъгъ срокъ. Комисията изказа мнѣние, че

за прѣдпочитание е да се поржчатъ нови патрони, за да може да се контролира фабрикацията имъ, но ако се очаква една война въ скоро врѣме, трѣбва да се допусне купуването на готови патрони. Докато се изучаваше въпросътъ, отъ Ротъ се получи прѣдложение, че е готовъ да поеме доставката на патрони по 116 л. хилядата. Въ доклада си до Министерския съвѣтъ отъ 31 юлий, азъ доложихъ за постигнатите офери отъ въпросните три фабрики и го молихъ, ако той счита, че е възможна една скорошна война, да вземе рѣшение за купуването на готови патрони, а въ противенъ случай да се поржча на фабриките Ротъ и Келеръ по прѣдложената отъ тѣхъ цѣна по 116 л. хилядата въ срокъ 12 седмици. Понеже Министерскиятъ съвѣтъ се забави да вземе едно или друго рѣшение по доклада ми, а врѣмето изтичаше, азъ заповѣдахъ да се сключатъ контракти съ въпросните фабрики, а именно съ фабриките Ротъ и Келеръ, за по 5 милиона патрони по 116 л. хилядата въ срокъ 12 седмици, и съ Вайсъ за 5 милиона патрони готови, взети отъ австрийските военни складове, по 125-50 л. хилядата. Съ докладъ отъ 8 августъ прѣдставихъ това на Министерския съвѣтъ за одобрение. Министерскиятъ съвѣтъ съ постановление отъ 14 августъ, протоколъ № 74, постанови да се сключи контрактъ съ Манфредъ Вайсъ само за 10 милиона готови патрони по 125-50 л. съ срокъ 23 дена. Надлежащиятъ контрактъ се сключи на 18 августъ. Веднага се изпрати комисия въ Буда-Пеща за приемането на патроните. Тукъ трѣбва да обясня, че и сега не мога да си спомня, какъ е станало, че въ контракта срокътъ на доставката е опрѣдѣленъ, вмѣсто 23, 25 дена, или въ доклада на почитаемота анкетна комисия погрѣшно е отбѣлзанъ срокътъ 25 дена, също и въ доклада ми до Министерския съвѣтъ по недоразумѣние е билъ погрѣшно показанъ този срокъ отъ 25 дена, или при сключването на контракта артилерийската инспекция, по искането на фабриката, може да е вписала 25 дена, което азъ не съмъ забѣлжилъ. Въ всѣки случай, ако даже фабриката е поискала при сключването на контракта 25 дена срокъ, то азъ щѣхъ да разрѣша, защото двата дена не прѣдставляватъ нѣщо особено, толкова повече, че не е едно и също нѣщо да имашъ 10 милиона патрони за 25 дена и да ги имашъ за 10 седмици, защото фабриките не можаха да фабрикуватъ повече отъ 1 милионъ патрони при нормални условия въ седмица. Тѣй че, не оставаше, освѣтлѣ, ако фабриката е изказала подобно пожелание, да доложя въ Министерския съвѣтъ съ особенъ докладъ и да искамъ да се впише, както се е правило и при други случаи. Тукъ просто има едно недоразумѣние. Въ контракта е допуснато приемане патрони, изготвени прѣзъ 1900 г., за да не би да се срѣщне прѣпятствие, че въ по-близките складове да нѣма толкова количество отъ изготвените до 1902 г., защото, както е изложено въ рапорта на полковникъ Найденова, той е правилъ изпитвания на патрони и съ по-старо снаредяване отъ 1895 г., и резултатите сж били сѣднано добри, както и за тѣзи отъ 1901 г. Прѣдседателятъ на приемната комисия е билъ въ Буда-Пеща, донася ми, че прѣзъ първите 3—4 дена слѣдъ пристигането си приелъ отъ складоветъ 3.000.000 патрона.

Прѣзъ това врѣме всички министри бѣха свикани въ Евксиноградъ. Азъ също бѣхъ повиканъ тамъ и на 19 августъ заминахъ. Бѣха получени тревожни свѣдѣния отъ Турция и отъ Парижъ, въ слѣдствие на което подъ прѣдседателството на царя състоя се Министерски съвѣтъ, на който трѣбваше да се обсади положението. И тамъ, слѣдъ като се прѣгледаха нѣкои свѣдѣния, които бѣха получени отъ Цариградъ и които не съставляватъ принадлежност на моята архива, за които, слѣдователно, не мога тукъ, прѣдъ почитаемото Народно събрание, да го-

вора, и слѣдъ като се проконтролираха онѣзи свѣдѣния, които бѣха получени отъ Парижъ, взе се рѣшение, да се взематъ най-енергични мѣрки за най-бързото стѣкмяване на войската, защото по тѣзи свѣдѣния, които бѣха получени отъ Цариградъ, както и отъ телеграмата на нашия дипломатически агентъ въ Парижъ, се виждаше, че Турция, по единъ или други причини, е взела едно рѣшение да насили нашата територия. Това си рѣшение Турция е основавала на факти, на сезирани документи прѣзъ възстанието, което тогава бѣше избухнало въ Македония. По тѣзи сезирани документи тя е попаднала на слѣди за участие на нѣкои членове отъ кабинета, който е билъ прѣди насъ, въ организацията на революционното движение въ Македония. И прѣдъ видъ на това, прѣдъ видъ на факта, че бѣ заловила много пушки и патрони, които по единъ или други начинъ сж били изтрѣгнати отъ нашите военни складове, Турция е изстрѣла *casus belli* въ тѣзи двѣ причини да ни обяви война и даже безъ формаленъ *casus belli* да навлѣзе въ нашата територия. Ето по този въпросъ какво говори телеграмата на нашия дипломатически агентъ въ Парижъ: Научавамъ се, че турското правителство претендира да е сезирало секретни документи съ доказателство на фактическо съучастие на българското правителство въ възстанието; въ послѣдствие Високата порта е приготвила до великите сили нота за разрѣшение да окупира българската граница; същеврѣменно Високата порта ще подаде на княжеското правителство ултиматумъ въ сжщата смисълъ, за да създаде, въ случай на доказване желания конфликтъ, *casus belli*. Това сж свѣдѣнията отъ Парижъ. Свѣдѣнията, които бѣха отъ Цариградъ и които тамъ се прѣдставиха прѣдъ Министерския съвѣтъ, бѣха по-обезпокоителни. Тамъ се казваше изрично, че Турция е свѣтвана безъ формално обявяване на война да нахлуе въ Румелия, да я завземе, като султанътъ издаде единъ указъ, че лишава генералъ-губернатора на тази областъ отъ правото да я управлява и да си заеме самата областъ, като областъ, която съставлява нераздѣлена частъ отъ Турската империя, за неговото некоректно поведение спрямо сюзерена. Ето, г. г. народни прѣдставители, какви свѣдѣния бѣха тогава получени. Слѣдъ като обстойно се обсади въпросътъ по тия свѣдѣния, намѣри се, че положението е трудно, изключително, че войната дѣйствително е възможна. Толкозъ повече отъ онова, което има да изложя по-нататѣкъ, ще видите, че България може да е имала нѣкакви увѣрения, но никаква гаранция отъ никѣдъ нѣмаше, че тя нѣма да бѣде нападната отъ Турция. Възъ основа именно на тѣзи свѣдѣния, Министерскиятъ съвѣтъ взе своите рѣшения.

И, за да се види дѣйствително, доколко положението въ тази смисълъ се е смѣтало за критическо, може отъ архивите на Военното министерство да се направятъ справки и да се видятъ всички онѣзи разпорѣждания, които отъ Евксиноградъ, по рѣшението на Министерския съвѣтъ, съмъ далъ до разните началници на отдѣли въ Военното министерство по стѣкмяването на войската. (Чете) „Инспекторъ на артилерията, 20 августъ 1903 г. Заповѣдайте комисията въ Буда-Пеща да приеме по 3 милиона патрони въ день. Питайте, нѣма ли да се съгласи фабриката да се прѣвозятъ патроните прѣзъ Ромжния. Донесете, кога почва Крушъ да здава снаряди. Какво става въпросътъ за старите запалки въ Шнайдеръ. Найденовъ да донесе, има ли готови снаряди въ Крушъ, които биха могли да се взематъ сега, и въ какво количество. Воененъ министъръ Савовъ.“ Телеграма пакъ отъ Евксиноградъ: (Чете) „Телеграфически поржчайте Вайсъ 5 милиона патрони и възложете сжщата комисия да ги приеме по сжщия контрактъ. Донесете, разпорѣдихте ли да се приематъ всѣкидневно по 3 милиона патрони“ — това е по рѣ-

шение на Министерския съветъ въ Евксиноградъ — „телеграфически изискайте Вайс да съобщи, въ колко време ще се прѣвозватъ патронитѣ по Дунава за Сомовитѣ“ — защото въ отговора му се казва, че трѣбва да се водятъ прѣговори съ Ромъния, за да прѣминатъ прѣзъ тамъ, и да направи едно сравнение, отъ какъ по-скоро могатъ да дойдатъ — „и могатъ ли да товарятъ прѣвоза на партии“ — т. е. не по 3 милиона, а по 1 милионъ — „и отговорете.“ Инспекторътъ на артилерията ми донася, че може, само че разликата трѣбва да бѣде на наша смѣтка. Отговорихъ му да разпорежи изпращането на партии и че разликата е приета. Тия сж разпорежданията до инспектора на артилерията. Ако прѣгледате архивата на интендантството, вие ще намѣрите, че въ сжщата смисълъ сж дадени разпореждания и до интенданта на армията за снабдяване войската съ коне отъ Кнаузера, да ускори комисията приемката на конетѣ отъ Унгария и да пита Кнаузера, може ли да достави още 600 коня и въ колко време могатъ да бѣдатъ приведени; да ускори приемката на сухаритѣ, облѣклото, шинелитѣ и пр. и пр.

Та ето, г-да, при каква обстановка сж били поръжани още 5 милиона патрони при Вайса и отъ какъвъ произходъ сж другитѣ два контракта съ Келера и съ Рота. Въ това време, когато азъ правѣхъ разпореждане да се поръжатъ още 5 милиона патрони отъ Вайса, получи се отъ подполковникъ Бѣлова телеграма, която казва, че австрийското правителство е отказало да даде патронитѣ — шумъ се е повдигналъ тамъ въ вѣстникитѣ и, види се, въ слѣдствие на това и въ слѣдствие постѣпкитѣ на турското правителство, австрийското правителство се е отказало да даде патронитѣ. Тогавъ телеграфирахъ да се пита фабриката, по колко патрони може да фабрикува въ день, има ли готови гилзи за снарядяване и има ли готовъ барутъ. Отговори ми се, че има готови гилзи за единъ милионъ патрони и че тѣ могатъ да бѣдатъ снаредени въ една седмица, а при усилена работа — въ четири дена. Заповѣдахъ да приематъ тоя милионъ патрони и слѣдъ това да се направятъ нови условия. Новитѣ условия се сключиха за по 120 л. хилядата патрони, а не 125 л., защото бѣха нова фабрикация и защото 7-тѣ милиона патрони трѣбваша да се фабрикуватъ въ седемъ седмици. Когато, обаче, се сключи контрактътъ за 7-тѣ милиона патрони, Вайсъ заяви, че по въпроса съ унгарското правителство още не е изгубена надежда и може да се взематъ по единъ или другъ начинъ готовитѣ шестъ милиона патрони, и затова се виждатъ въ дѣлото 13 милиона патрони, и въ послѣдствие, когато не сполучи, каза — да приготви нови, защото това трѣбваше да остане въ тайна, отъ страхъ да не се компрометира отъ ново дѣлото и да се изгубятъ и тия патрони, които му искахме. И въ това именно време се изпрати отъ моя страна лично д-ръ Червенъ-Ивановъ въ Буда-Пеща, понеже ми заяви, че има познати въ тамкашнитѣ кръгове на Военното министерство и може да уреди работата, и той замина съ тая именно мисия — да може да изтръгне отъ Унгарското Военно министерство шестѣтъ милиона патрони. Унгарското Военно министерство, подъ влиянията, които сж се случили въ Виена, отказа, въ слѣдствие на което и тая допълнителна доставка отъ шестъ милиона патрони се отнесе къмъ седемѣтъ милиона отъ Вайса и се дадохъ телеграфически, въ изпълнение рѣшението на Министерския съветъ още въ Варна, три милиона на Келера и три милиона на Рота.

Въ тия прѣговори, обаче, изгубихме доставката, въ слѣдствие на което заповѣдахъ на инспектора на артилерията да защита телеграфически фабрикуитѣ, по колко лева на хилядата ще искатъ и въ какъвъ срокъ могатъ да ги доставятъ. Ротъ даде отговоръ:

128 л. за четири седмици, а 125 л. за шестъ седмици; Келеръ прѣдложи приблизително сжщитѣ цифри. Азъ поставихъ резолюция да се ускори работата и, вмѣсто да имаме шестъ милиона патрони въ шестъ седмици, да ги имаме въ три седмици, и заповѣдахъ да се поръжатъ у Рота три милиона патрони по 125 л. и у Келера тоже по 125 л. хилядата. Въ доклада на почитаемота анкетна комисия, по печатна погрѣшка, вѣроятно, е казано, че съмъ ги поръжалъ по 125 л. хилядата патрони за три седмици. Не е истина; вѣроятно печатна погрѣшка е.

Така че, тия два контракта се сключиха при тия условия. Сега, при тия условия, като почнете отъ края на мѣсець августъ — значи, врѣмето, когато бѣше македонската революция, когато тя бѣше почти потушена, но не още окончателно, именно въ това време Турция бѣше съсредоточила войски до нашитѣ граници, което азъ ще изложа по-нататѣкъ, отъ 190—200 баталиона, и подъ давлението на тая обстановка поръчахъ патронитѣ на фабриката Манфредъ Вайсъ да се взематъ готовитѣ патрони за 26 дена — погрѣшка е 25. Отъ това дѣло излѣзе дѣлото Шарлъ и Жанъ, т. е., както се вижда отъ доклада на почитаемота анкетна комисия се явява, че е имало фаворизация, че комисията е прѣслѣдвала нѣкои спекулативни цѣли и пр. пр. Въпросътъ стѣснѣтъ не стои тъй, а просто това се диктуваше отъ военната обстановка. Разбира се, азъ не можахъ да наложѣ на Министерския съветъ моето мнѣние и нему прѣдоставихъ да разрѣши въпроса, да-ли той смѣта, че има опасностъ отъ война, понеже имаме вече толкова войска съсредоточена. Свѣдѣния се получаваха отъ нашитѣ търговски агенти въ Македония ежедневно. Ако разровите архивитѣ на генералния штабъ, вие ще намѣрите и рапортитѣ на нашата информационна служба, за която нѣма туку да говоря — сѣ въ тая посока, и това е, което повлия на Министерския съветъ да рѣши да се взематъ тия патрони, и нѣмаше да бѣде лошо за военната ни подготовка, ако бѣхме нападнати. Но ние се излѣгахме съ фабриката; въ сжщностъ тя не е излѣгала, защото тя е имала формално обѣщание, и това се потвърждава отъ нашия полковникъ Найденовъ, който влизаше въ фабриката и който лично ми донесе за това, но, вѣроятно, фабрикуитѣ, които сж били заинтересовани, вдигнали сж шумъ въ виенската преса, за да компрометиратъ въпроса, и въ слѣдствие на туй фабриката не си изпълни думата. Тѣй че, никаква фаворизация на тая фабрика, съ никакви спекулативни цѣли не е имало, а чисто и просто подъ влиянието на военната обстановка да доставимъ бързо готови патрони съмъ рѣшилъ този въпросъ.

Съ този контрактъ, както и съ другитѣ контракти, сключени съ тѣзи фабрики, не се е нарушилъ никакъвъ законъ, защото, както ви казахъ, тѣ засѣгатъ въпроса за въоръжението и сж направени съгласно чл. 36 отъ допълнението къмъ правилника за оправдаването на държавнитѣ разходи. По всички тѣзи поръчки ми се поставя въ упрекъ, че не съмъ сезиралъ артилерийския комитетъ. Имаше комисия еднѣжъ сезирана по този въпросъ за готовитѣ патрони и тя се е произнесла. Въ нея влизаха членове отъ артилерийския комитетъ, а пѣкъ еднѣжъ разрѣшенъ принципиалниятъ въпросъ да се въоръжи нашата войска съ манлихерови патрони, нѣмаше защо да се пита тоя комитетъ, защото до 1901 г. ние сме стрѣляли съ черенъ барутъ. Тѣй че, принципиалниятъ въпросъ е билъ разрѣшенъ отъ артилерийската инспекция.

Упрекавамъ се, г-да, че цѣнитѣ били високи. Възможно е да сж били високи; обстановка, обаче, бѣше такава. Независимо отъ това, когато искате отъ едни фабрики да ви доставятъ бързо патрони, цѣнитѣ сж по-скъпи, защото не работятъ при нормални условия — щомъ вие искате въ по-кратко време да

ви дадат повече материали, тѣ увеличават числото на работниците и, слѣдователно, повече разходи имъ се налагат: трѣбва да работятъ повече часове, отколкото това е прѣдвидѣно, трѣбва да работятъ нощно врѣме, и понеже трѣбва да имъ се плаща повече, фабриктѣ сѣ принудени да взематъ готови материали на парчета, които струватъ по-скъпо, а пъкъ куршумитѣ се лѣятъ, както знаете, отъ калай, а той е единъ материалъ, който има курсъ и цѣната му варира отъ 2:50—3 л. И затова именно виждате, че въ една и сѣща година, въ едно и сѣщо министерство, единъ и сѣщъ министъръ купува елементитѣ на патронитѣ на 5 май по 95 л., а подиръ три мѣсеца ги доставя или по-евтино или по-скъпо. Тѣй че въ сѣщностъ, цѣнитѣ сравнително не сѣ скъпи за врѣмената, при които ставаха поржкитѣ, и не бѣше врѣме тогава, при тази обстановка, която азъ ви изложихъ, каквато бѣ прѣдставена на мене, като на воененъ министъръ, въ зависимостъ отъ документитѣ, които имаше и които се прѣдставиха прѣдъ цѣлия Министерски съвѣтъ, да мисля за цѣнитѣ, още повече, че въ архивитѣ на Военното министерство ще се намерятъ, напр., че патронитѣ сѣ черенъ барутъ сѣ купувани по 144 л. хилядата — разбира се, не въ мое врѣме, а въ по-далечни врѣмена, въ врѣме на управлението на Стоилова или Данева. Въ врѣме управлението на Стоилова и Данева готови патрони не сѣ купувани, а сѣ купували само барутъ и гилзи и сѣ ги снаредявали. Това ще го намерите, и това е направено въ зависимостъ отъ обстоятелствата. Тѣй щото, съ тия два контракта, г-да, азъ свършихъ.

Доставка на бойни припаси за 7-5-сантиметрови скорострѣлни полски орджия, система Шнайдеръ, отъ фабриката Крупъ, за 9.031.415 л. прѣзъ 1904 г. — стр. 355 отъ доклада. По тая поржчка, между другото, цѣлиятъ Министерски съвѣтъ се обвинява въ нарушение на чл. чл. 28, 29, 30, 31 и 32 отъ закона за отчетността по бюджета. Военниятъ министъръ се обвинява да е нарушилъ чл. чл. 4, 5, 8 и 9 отъ закона за снабдяване войската съ прѣдмети и пр., защото доставката е извършена безъ участието на законна тържна комисия. Нарушилъ е така сѣщо чл. 75 пунктъ 2 отъ закона за отчетността по бюджета. Това твърдѣние на почитаемата анкетна комисия не е вѣрно, защото контрактътъ е сключенъ на 8 януарий 1903 г., а кредитътъ за него е отпуснатъ на 1 декемврий 1904 г. отъ Народното събрание и утвърденъ съ височайши указъ подъ № 82; 42-милионниятъ кредитъ, който почитаемата комисия е констатирала въ своя докладъ, се отнася именно до тия материали. Понататѣкъ, въ доклада на почитаемата анкетна комисия се говори, че за тази поржчка не е имало кредити, а въ закона, съ който е даденъ кредитъ на Военното министерство отъ 42 милиона лева — указъ № 82 отъ 1 декемврий 1904 г. — се говори между другитѣ материали и за артилерийски материали, а барутътъ, който се купува тукъ, той е билъ за артилерийскитѣ материали, т. е. за снаредяване картузитѣ на артилерийскитѣ орджия, безъ които не може да се стрѣля.

Чл. 75 пунктъ 2 отъ закона за отчетността по бюджета не е билъ въ сила за поржкитѣ по Военното министерство. Не сѣ нарушени така сѣщо и чл. чл. 4, 5, 8 и 9 отъ закона за снабдяване войската съ прѣдмети, защото покупката е станала съгласно забѣлѣжката къмъ чл. 13 отъ правилника за прилагане на закона за снабдяване войската съ прѣдмети отъ странство и направо отъ производителя и съгласно чл. 36 отъ допълнението къмъ правилника за произвеждане на държавнитѣ разходи и документитѣ, които трѣбва да ги оправдаватъ.

Доставка на бойни припаси за 7-5-сантиметрови скорострѣлни планински

орджия отъ фабриката Крупъ — стр. 353 отъ доклада. По тая поржчка военниятъ министъръ и цѣлиятъ Министерски съвѣтъ се обвинява, че сѣ нарушили чл. чл. 4, 5, 8 и 9 отъ закона за снабдяване войската съ прѣдмети, чл. 75 пунктъ 2 отъ закона за отчетността по бюджета и чл. чл. 27, 28, 29, 30 и 31 отъ сѣщия законъ. Това твърдѣние на анкетната комисия не е вѣрно, защото доставката е станала съгласно забѣлѣжката къмъ чл. 13 отъ правилника за прилагане на закона за снабдяване войската съ прѣдмети, като отъ странство и направо отъ производителя, и съгласно чл. 36 отъ допълнението къмъ правилника за оправдаване държавнитѣ разходи по бюджета.

Чл. 75 пунктъ 2 отъ закона за отчетността по бюджета не е нарушенъ, защото, споредъ циркуляра на Финансовото министерство отъ 1893 г., тази доставка е станала направо отъ производителитѣ по стопански начинъ, значи, не е имало нужда да има за нея височайши указъ.

Чл. чл. 27, 28, 29, 30 и 31 отъ закона за отчетността по бюджета не сѣ нарушени, защото Министерскиятъ съвѣтъ не е отпусналъ особенъ свѣрхсметенъ кредитъ за тази поржчка, а е уважилъ мое ходатайство въ доклада ми, т. е. необходимата сума да се вземе отъ остатѣка на кредита, прѣдначенъ за купуване на 12-сантиметрови орджия, и този кредитъ е вече отъ закона за 42-милионния кредитъ.

Доставка на 1½ милиона гилзи отъ фабриката Келеръ. По тая доставка се обвинява цѣлиятъ Министерски съвѣтъ, че сѣ нарушени чл. чл. 77 и 78 отъ закона за отчетността по бюджета. Това твърдѣние не е вѣрно, защото чл. 77 не е билъ въ сила, съгласно циркуляра, който споменахъ по-рано, и доставката е извършена точно по прѣдписанията на забѣлѣжката къмъ чл. 13 отъ правилника за прилагане на закона за снабдяване войската съ прѣдмети; чл. 78 не е нарушенъ, защото е имало отворенъ кредитъ чрѣзъ XXXIV-то постановление на Министерския съвѣтъ и послѣ узаконенъ отъ камарата.

Доставка на аптечни принадлежности за 12.617.40 крони отъ фирмата Херманъ Цайбахъ. За тази доставка въ доклада се казва, че Министерскиятъ съвѣтъ е нарушилъ закона за отчетността по бюджета, защото тя е била извършена по стопански начинъ, безъ да е разрѣшена съ указъ, който да санкционира постановлението на Министерския съвѣтъ. Обясненията, както за тази доставка, така и за доставката на хирургически инструменти, помѣстена на стр. 361 отъ доклада, сѣ едни и сѣщи: нарушение нѣма, защото съмъ дѣйствувалъ съгласно прѣдписанието на чл. 36 отъ допълнението къмъ правилника за оправдаване държавнитѣ разходи и съгласно забѣлѣжката къмъ чл. 13 отъ правилника за прилагането на закона за снабдяване войската съ прѣдмети, които се доставятъ отъ странство. Тържна комисия за тѣхъ не се изисква.

Доставка на 66.000 кгр. бездименъ барутъ — стр. 363 отъ доклада. И тукъ се посочватъ сѣщитѣ обвинения, както и по доставката на картузитѣ пакъ отъ тази сѣщата фабрика, по която доставка дадохъ обяснения по-рано; обясненията сѣ сѣщитѣ, слѣдователно, нѣма нужда да ги привеждамъ пакъ.

Доставка на картечници отъ Дойче Ваффенфабрикъ въ Берлинъ. По тая доставка азъ се визирамъ въ слѣдния пасажъ отъ доклада: (Чете) „Отъ изложеното се вижда, че съ III-то си постановление отъ 27 юний 1907 г., протоколъ № 70, Министерскиятъ съвѣтъ е разрѣшилъ да се доставятъ допълнително 32 картечници за 467.670 л., безъ да е утвърдена тази нова поржчка съ указъ, съгласно чл. 85 букви б, е и з отъ закона за отчетността по бюджета. А съ това Министерскиятъ

съвѣтъ е нарушил горѣцитирания членъ отъ закона. Сѣщиятъ Министерски съвѣтъ е нарушилъ чл. 38 отъ сѣщия законъ, защото е ангажиралъ и изплатилъ за смѣтка на държавното съкровище една сума отъ 467.670 л., безъ да е имало отворенъ кредитъ за това. Отъ изложеното, г-да, се вижда, че порѣчката е станала на 27 юний 1907 г. Въ това врѣме азъ не бѣхъ вече министъръ. Първата порѣчка е станала въ мое врѣме. Анкетната комисиия я е признала за редовна, а е памѣрила нередовностъ само въ тази частъ: за 32-та картеници, които сж порѣчани подиръ мене отъ моя достоуважаемъ наследникъ. Въ това врѣме азъ не бѣхъ министъръ и, слѣдователно, не знамъ какви сж били съображенията и не мога да дамъ обяснение по това.

Доставка на взривни материяли за едно съ принадежноститѣ имъ. Извѣстно е дѣлото на Тюфекчиева. По-напрѣдъ ще прочета цѣлото и слѣдъ туй ще дамъ обяснения на г. Манола Златановъ по запитването, което той вчера ми направи, именно за онова, което съмъ говорилъ прѣдъ военния сѣдъ. По тая доставка анкетната комисиия нѣма никакво ясно формулирано обвинение противъ мене. Отъ съпоставяне на разнитѣ дѣйствия на комисиитѣ по подготвянето и изпълнението на доставката, анкетната комисиия изказва прѣдположение, че Тюфекчиевъ е билъ отъ мене фаворизиранъ. Едно обвинение, основано само на прѣдположения, е недопустимо, а отъ друга страна и самитѣ прѣдположения въ основата си сж неоснователни.

По духа на сѣществующия законъ, азъ поискахъ отъ Министерския съвѣтъ да разрѣши по принципъ да се доставятъ безъ търгъ необходимитѣ за армията взривни материяли, като се възложи доставката имъ на самитѣ производители. Прѣзъ това врѣме се говори, па даже и писа, че употребяванитѣ отъ четниците въ македонското възстание рѣчни бомби били приготвявани и доставяни отъ Тюфекчиева. Азъ заповѣдахъ на инспектора на инженернитѣ войски да се изучатъ тѣзи бомби и, ако се окажатъ пригодни за въоръжаването съ тѣхъ за нашитѣ цѣли, за нашитѣ нужди, да се порѣчатъ.

За изпитването на самитѣ бомби и необходимия за тѣхъ експлозивъ сж назначавани комисиии, както това се вижда отъ самото дѣло, отъ доклада на почитаемата комисиия. За доставката имъ тѣй сжщо сж назначавани тържни комисиии. Азъ съмъ утвърждавалъ прѣдставляванитѣ на мене редовно съставени протоколи на комисиитѣ по търговетѣ, но не и по експлозива, защото това е право на началника на инженернитѣ войски, да утвърждава.

Какъ е извършена порѣчката, по кой начинъ сж ставали изпитванията и приемането на порѣчанитѣ прѣдмети, всичко това е било прѣдметъ на подробно изслѣждане отъ страна на сѣдебнитѣ и слѣдственни власти, и резултатитѣ отъ всичко това сж извѣстни, понеже по тѣхъ се обвиняваше моятъ помощникъ прѣзъ онова врѣме, началникътъ на инженернитѣ войски, и той получи една оправдателна присѣда, и, слѣдователно, това дѣло азъ даже не зная защо е поставено въ доклада на почитаемата анкетна комисиия; то съвършено не засѣга мене. Азъ въ качеството на министъръ, не само за Тюфекчиева, ами и за всѣки, който би се обърналъ къмъ мене, съмъ длъженъ, по негова просба, да заповѣдамъ да се изучи това, което прѣдлага и, ако има нужда или полза войската отъ него, да се използва то и пр. Слѣдователно, и тукъ случаятъ е билъ сѣщиятъ. Тюфекчиевъ заяви, че има бомби, и въпросъ ставаше въ него врѣме да имаме бомби, които трѣбваша не за войската, а за друга цѣль, за което не е удобно да се говори тукъ. Какво трѣбваше да направя азъ тукъ въ качеството си на министъръ? Още когато инспектирахъ укрѣпленията въ западния фондъ на Дупница, намѣрихъ недостатѣци, че нѣкои укрѣпления не сж

правилно поставени и пр. и пр. Тамъ още генералъ Вазовъ повдигна въпроса за тази система на укрѣпление и че нѣма друго срѣдство да се парализира неприятелската отбрана, освѣтъ съ тази система. Тогава още му заповѣдахъ да изучи въпроса и да ми доложи. Тѣкмо въ това врѣме се яви въпросътъ за Тюфекчиевитѣ бомби, защото отъ другадѣ ги искаха. Съ тѣзи бомби сж си служили и прѣзъ юлското възстание и пр. и пр. Азъ заповѣдахъ на генералъ Вазова: „Изучете този въпросъ, направете изпитване и доложете“. Генералъ Вазовъ назначилъ комисиия, изпитала ги — протокола го има въ дѣлото — резултатитѣ били добри, и докладва, че бомбитѣ могатъ да бѣдатъ приети и че можемъ да въведемъ тѣзи усѣвършенствувания. — „Добрѣ, направете още нѣкои изпитвания“. Отлично. И въ слѣдствие на туй бомбитѣ сж одобрени отъ комисиитѣ, прѣдстави ми се отъ началника на инженернитѣ войски, че сж добри, и заповѣдахъ да се взематъ отъ Тюфекчиева. Тя е една такава стока, за която нѣма специални фабриканти. По закона, министърътъ е отговоренъ, ако нѣкъдѣ има по извѣстни материяли фабриканти, и не се отнесе до тѣхъ. За тия фабриканти респективнитѣ отдѣли въ Военното министерство държатъ списѣкъ: по обликлото държи списѣкъ интендантството, по взривнитѣ материяли — артилерийската инспекция; тѣ иматъ списѣкъ, ще ви го прѣдставятъ и ще се види къмъ кого да се обърнете. Когато се разслѣдва дѣлото и се оказа, че въ Стара Загора имало нѣкакви работи, които не могли да се правятъ и пр. и пр., знаахъ ли е началникътъ на инженернитѣ войски въ това врѣме, когато ги е порѣчвалъ? Не е знаахъ. Тамъ трѣбва да се държи. И затуй установихме се да възложимъ тая доставка на Тюфекчиева. Ама оказало се въ послѣдствие, че взривниятъ материялъ не е добъръ. Комисиия съ протоколъ е приела, казала е, че е добъръ. Отдѣ началникътъ на инженернитѣ войски може да знае, че не е добъръ? И затова по всички тѣзи въпроси този началникъ биде оправданъ. А толкозъ повече министърътъ не може да знае. Та почитаемата анкетна комисиия, вмѣсто да вземе сѣдебното рѣшение, взела е слѣдственото дѣло по процесъ генералъ Вазовъ и постановлението на сѣдебния слѣдователъ и го е внесала въ доклада си, и тамъ, дѣто е било писано генералъ Вазовъ, комисиитѣ е писала генералъ Савовъ. Тѣй ли се управлява и така ли се носи отговорностъ? Тукъ има принципи, на които почива управлението. Дѣйствително, почтениятъ г. Златановъ вчера ме запита, каква декларация съмъ далъ прѣдъ сѣда. Дадохъ я и я давамъ. И тя не изключва това, което съмъ заявилъ прѣдъ сѣда; и сега ще го заявя: азъ заповѣдахъ, слѣдъ като се изпитатъ бомбитѣ, ако сж добри, да се взематъ отъ Тюфекчиева за цѣльта. И това го заявихъ прѣдъ сѣда. И всичкиятъ въпросъ се въртѣше аслъ върху това: да се докаже, че генералъ Савовъ е фаворизиралъ, е покровителствувалъ Тюфекчиева и пр. и пр. Но азъ заповѣдахъ — тамъ, дѣто съмъ заповѣдалъ, не се отказвамъ; и вземамъ отговорността. Но наедно съ това, прѣдъ сѣда азъ казахъ: „Не подозирамъ и не се съмнѣвамъ въ добросъвестността на приемнитѣ комисиии, които сж приели материялитѣ“. Подъ това условие, подъ тази оговорка всѣки началникъ може да вземе отговорността, когато се опира на своитѣ органи, че сж изпълнили добросъвестно своитѣ обязанности. Тѣй че, това, което декларирахъ сега, по принципъ за техническиятъ въпроси, и това, което вчера декларирахъ по него, не изключва онова, което азъ декларирахъ прѣдъ сѣда, напротивъ, то го потвърждава. Но не може да се допусне, че началникътъ ще вземе отговорноститѣ по закона и за дѣянията на комисиитѣ. Тогава, какъ ще карае тая служба, какъ ще управляваме? Ако членоветѣ на комисиитѣ знаатъ, че сж освободени отъ всѣка отговорност, че каквото и да

направятъ тѣ, ще отговаря началникътъ, тогазъ, кой ще управлява и какъ ще се управлява и дѣ е гаранцията на началника? Едновременно единъ началникъ, отъ когото зависи да разрѣши кредита или да разрѣши поръжката, той да бѣде и приемна комисия, може ли това нѣщо да стане? Тогава, именно, ще има фаворизации. Тѣй че, въ туй отношение, разсѣжданята на изпитателната комисия по този въпросъ сѣ съвършено неоснователни, и азъ държа още единъжъ да заявя, че моята декларация, дадена прѣдъ военния сѣдъ, съвършено не противорѣчи на онова, което азъ казахъ вчера. Но това е още и началнически принципъ. За една анкетна комисия, която си е поставила за задача да дири, да-ли министритѣ сѣ нарушили законитѣ, когато ги обвинява, че сѣ нарушили законитѣ, трѣбва да дири законни основания, а не да изхожда отъ декларациитѣ, които азъ съмъ билъ далъ. Има ли тия законни основания? Азъ казахъ и вчера, че тѣ не съществуватъ, когато се дойде до техническиятъ въпроси, защото има една иерархическа лѣствица въ военното вѣдомство, стѣпалата на която сѣ заети отъ съответствующия началникъ, съгласно военнитѣ закони, и всѣки началникъ има права, има длѣжности, има и отговорности, и по-горниятъ началникъ само тогава е отговоренъ, ако се мѣси въ работитѣ на по-долния началникъ и за заповѣди, които той е далъ. На тая база е моята декларация, която дадохъ прѣдъ военния сѣдъ — че азъ съмъ далъ заповѣдъ — на тая база е и декларацията ми, която вчера дадохъ тукъ, и обясненията, които дадохъ по техническиятъ въпроси.

По контракта за 81 полски батареи отъ кѣщата Шнайдеръ — стр. 307 отъ доклада. Заключение на почтаемата анкетна комисия по тоя контрактъ е: (Чете)

„I. Че слѣдъ сключения контрактъ поемнитѣ условия сѣ били непълни и видоизмѣнени прѣзъ течението на самата доставка:

- „а) по отношение образца на амуницията;
- „б) по капсулното вѣгло;
- „в) по количеството на ключоветѣ за регулиране запалкитѣ;
- „г) по разсѣйването на снарядитѣ при стрѣлба;
- „д) по допуса въ горѣнието на запалкитѣ въ покой, и
- „е) по неполиране каналитѣ на оръдията.“

Това е първата нередовностъ. (Чете)

„II. Че въ изпълнението на доставката има голѣми закъснѣния, за които една комисия при Военното министерство е опрѣдѣлила глоба на фабриката Шнайдеръ 7.671.734-50 л.

„III. Че неправилно е възложено отъ страна на инспектора на артилерията генералъ-майоръ Рясковъ на състава отъ контролата при фирмата Шнайдеръ да изпълнява функциитѣ на приемна комисия.

„IV. Че неправилно сѣ приети:

- „а) една партия неизпитани напълно прапнели отъ прѣдседателя на комисията полковникъ Бакърджиевъ;
- „б) друга партия прапнели съ алюминиеви глави, приети отъ сѣщия;
- „в) отъ полковникъ Загорски — много серии запалки . . .
- „г) приетитѣ прапнели отъ полковникъ Загорски, не съгласно § 40 отъ поемнитѣ условия . . .

„V. Че по тая доставка, извършена по стопански начинъ, не е взела участие прѣдвидѣната въ закона тържна комисия, че сѣ нарушени чл. чл. 4, 5, 6, 7, 8 и 9 отъ закона за снабдяване войската и чл. 75 пунктъ 2 отъ закона за отчетността по бюджета, и най-послѣ.

„VI. Че сѣ били нарушени всички ония членове отъ закона за отчетността по бюджета, които третиратъ въпроса за кредита за всѣка поръчка, именно, че, прѣди тя да стане, трѣбва да има разрѣшенъ

кредитъ за нея, да се иска съгласието на финансовия министъръ и пр. и пр.“

Г. г. народни прѣдставители! За да се снабди армията съ скорострѣлни оръдия, трѣбваше да се бърза. Нашата съседка Турция имаше вече поръжани скорострѣлни батареи у Крупа, и въ началото на 1903 г. почнаха да ѝ пристигатъ готовитѣ батареи. Ние не можехме да останемъ съ старото въоръжение на артилерията, съ старата си материялна частъ, съ старото си оръдие. Още въ началото на 1904 г. или малко по-късно, слѣдъ като се водиха извѣстни прѣговори по други нѣкои оръдия, една комисия отъ висши офицери, начело съ генералъ Ряскова, направи дълги и тщателни изпитвания, тщателни изучавания на най-извѣстнитѣ дотогава скорострѣлни оръдия въ Европа — у Шнайдера и у Крупа. Тя изложи своитѣ изпитвания прѣдъ артилерийския комитетъ, който се състоеше отъ всичкитѣ висши артилерийски офицери въ армията. Тоя комитетъ рѣши какво оръдие да се поръча. Скорострѣлното французко оръдие биде прѣдпочетено, и се направи поръжката на тия оръдия, въ Франция, въ фабриката на Шнайдеръ. Както е отбѣлѣзано и въ доклада на изпитателната комисия, една голѣма комисия изработи поемнитѣ условия по тая доставка; тѣзи поемни условия само въ нѣкои точки сѣ прѣтърѣгли нѣкои измѣнения прѣзъ врѣме фабрикацията на оръдията, но това е било прѣдвидѣно въ контракта, било е уговорено, че, ако прѣзъ врѣме на фабрикацията стане нужда отъ нѣкои измѣнения, за подобрене и усъвършенствование на оръдията, тѣ ще се въведатъ. Естествено е, че нововведенята измѣнения въ нѣкои точки поемнитѣ условия. Всичкитѣ 18 точки, отбѣлѣзани въ доклада на изпитателната комисия, като измѣнение на поемнитѣ условия, сѣ имали за цѣль подобрене на материялната частъ на оръдията и другитѣ принадлежности; усъвършенствование на едни или други части на оръдията: на раклитѣ, на прѣдницитѣ, на снарядитѣ и на тѣхнитѣ запалки. Такива измѣнения и допълнения ставатъ и въ другитѣ поръчки. Една система артилерия, законтрактувана и фабрикацията на, която трѣбва да се изпълни въ продължение на двѣ години, вѣроятно, ще прѣтърпи нѣкои измѣнения прѣзъ това врѣме за подобрене, защото техниката се усъвършенствува.

Мога да ви кажа същото нѣщо и по доставката на нашитѣ планински скорострѣлни оръдия отъ Крупа, което не е отбѣлѣзано въ доклада на изпитателната комисия. Прѣзъ течение на фабрикацията на тия оръдия въ затвора на планинското скорострѣлно оръдие станаха около 20 измѣнения, и затворитѣ се подобри значително. Тѣй че, турцитѣ, които поръчаха прѣзъ същото врѣме сѣхитѣ затвори за полскитѣ оръдия отъ Крупа, останаха съ затвори стара система, а нашитѣ бѣха съ подобрена система. Туй обстоятелство се дължи на клаузата отъ контракта ни, да въвеждаме подобрения прѣзъ течение на самата фабрикация. Тѣй че, това трѣбва да се впише въ активъ на нашата артилерийска инспекция, отколкото да ѝ се вмѣнява въ вина.

По изпълнение на контракта. Въ доклада правилно сѣ отбѣлѣзани закъснѣнията, станали отъ страна на фабриката Шнайдеръ по доставката на скорострѣлнитѣ батареи. За първитѣ срокове на доставката сѣщо сѣ отбѣлѣзани и моитѣ най-енергични настоявания и искания за изпълнението на контракта. Това се намира на стр. 311 отъ доклада на изпитателната комисия — писмо № 458 отъ 26 януарий 1906 г. Азъ заплашвахъ фабриката съ сжъсане на контракта, ако тя не се поправи въ туй отношение, и тя чрѣзъ своето мълчание се съгласи да плаща глоби за закъснѣлитѣ доставки. Обаче, този контрактъ не се реализира въ мое врѣме, а той се реализира напълно прѣзъ врѣмето на моя достоуважаемъ наследникъ. По силата на една клауза, която

имаше и въ другитѣ контракти, кжщата Шнайдеръ има право на компенсация, ако реализира къмъ сроковетѣ извѣстно надпрѣварване; слѣдователно, трѣбваше да се види итогътъ на надпрѣварванията и заключеніята къмъ края на послѣдния термъ — мисля, то бѣше къмъ края на м. септемврий 1907 г. — и отъ това да се сѣди, имало ли е заключеніе или не, и въ зависимостъ отъ това да се опрѣдѣли, да-ли да има глоби или не. Това стана прѣзъ врѣмето на моя послѣдникъ, защото азъ напуснахъ министерството прѣзъ м. май, и, слѣдователно, контрактътъ не е реализиранъ прѣзъ мое врѣме. Прочее, туй обвинение върху мене, че не съмъ взелъ 7-тѣ милиона глоби, е неправилно, понеже контрактътъ не е реализиранъ прѣзъ мое врѣме. И да-ли сж взети или не, азъ не знаа, какъ се е разрѣшилъ въпросътъ по онова врѣме.

Неправилно приемане на материяли. Именно показано е, че сж приети запалки не съгласно съ поемнитѣ условия. На стр. 314 отъ доклада на анкетната комисиия, въ пунктове а и б, излиза, че полковникъ Бакърджиевъ е приелъ двѣ партиди шрапнели, една неизпитана напълно, а друга съ алуминиеви глави. Въпросътъ, съвсѣмъ не е така, г. г. народни прѣдставители, защото полковникъ Бакърджиевъ е приелъ не двѣ партиди различни шрапнели, а е приелъ седемъ лота еднакви шрапнели, всички съ алуминиеви глави. (Гледай рапорть отъ сжщия полковникъ Бакърджиевъ № 87 отъ 27 февруарий 1906 г., пунктъ ж, дѣло № 12, часть 2, стр. 365) На стр. 311 отъ доклада на почитаемота анкетна комисиия, дѣсниятъ стълбецъ, по тоя въпросъ се говори: (Чете) „Тоя послѣдниятъ“ — значи, полковникъ Бакърджиевъ — „сж писмо отъ 2 февруарий 1906 г. до артилерийската инспекция пита, защо се изискватъ отъ комисиията дѣйствиия непрѣдвидѣни въ поемнитѣ условия (по стрѣлбата съ шрапнелитѣ, която комисиията не произвеждала).“ Излиза, че въ поемнитѣ условия не е прѣдвидѣна стрѣлба съ шрапнели, комисиията не е произвела такава. Това не е така. Въ посочения си рапорть полковникъ Бакърджиевъ донася, че на всички изпитвания, прѣдвидѣни на стр. стр. 40 и 41 отъ поемнитѣ условия, корпусътъ на шрапнела е билъ подвъргнатъ отъ комисиията на най-тщателно изпитване, и послѣдната е намѣрила, че той отговаря на изискуемитѣ се трѣбования въ поемнитѣ условия, а въ посоченитѣ страници на поемнитѣ условия 40 и 41 има прѣдвидѣни изпитвания съ стрѣлба. (Гл. §§ 11 и 12 отъ поемнитѣ условия), която стрѣлба е била произведена. Но артилерийската инспекция е поискала шрапнелитѣ да не се изпращатъ, додѣто не се произведатъ и стрѣлбитѣ съ запалкитѣ, защото полковникъ Бакърджиевъ е разбиралъ, че приемката трѣбва да се прави по такъвъ начинъ, че да станатъ само първитѣ двѣ изпитвания; да стане изпитване съ корпуса на шрапнела отдѣлно и съ запалката отдѣлно, както това се изисква отъ поемнитѣ условия, а слѣдъ това да се не съединяватъ въ патронъ и да се прави стрѣлба съ патронъ, и оттамъ е произлѣзло едно недоразумѣние между инспекцията и полковникъ Бакърджиева, който прие по този начинъ 1.500 шрапнела, изпрати ги въ България, и тѣ се дадоха на практически занятия да се изстрѣлятъ. Но артилерийската инспекция съ заповѣдъ, като обръща внимание на §§ 11 и 12 отъ поемнитѣ условия, заповѣдала е и другитѣ партиди да се спратъ и да се произведе изпитване и съ стрѣлба. И независимо отъ това, тия изпитвания е трѣбвало да се правятъ, защото за първи пжтъ нашата артилерийска инспекция поиска да направи опитъ, да въведе снаряда — шрапнелъ съ алуминиеви глави, вмѣсто съ стоманени, за да може шрапнелътъ да бѣде по-лекъ и, като бѣде по-лекъ, да се даде възможностъ, да се турятъ повече куршуми вътрѣ, та неговата разру-

шителна сила, или неговата бойна сила, собствено, да стане по-голъма. Но трѣбваше да се изучи това и да се види, да-ли е практично. Фабрикуваха 1.000 снаряда, намѣриха при изпитванията условия удовлетворителни, намѣриха, че трѣбва да се направятъ нѣкои подобрения, да се тури витло на тѣзи алуминиеви глави, и се установи, че тѣ могатъ да функциониратъ много добръ. Стрѣляха тукъ на практически занятия, и се оказаха прѣвзходни. Въпрѣки туй, обаче, понеже туй бѣше една работа, която не съществува въ другитѣ армии, нашата артилерийска инспекция и слѣдъ тѣзи опити не се рѣши да ги въведе и заповѣда по-нататъшната фабрикация да върви пакъ съ стоманени глави. Тѣй че, недоброкачествени шрапнели въ туй отношение нѣма.

Приети били снаряди запалки съ неустановено отъ поемнитѣ условия горѣние въ покой. Въ доклада почитаемота анкетна комисиия изтъква, че по този въпросъ монтѣ резолюция, когато сж ме питали, сж били: „не разрѣшавамъ“. Въ дѣйствителностъ, имаше приети запалки, които нѣматъ 0.4 секунди горѣние въ покой, но това ще се уясни по-нататъкъ, какъ е станало, обаче не по мое разрѣшение, защото асж и въпросътъ, както ви казахъ, не впада въ моята компетентностъ. Инспекторътъ на артилерията го е разрѣшавалъ самостоятелно, понеже той ръководи техниката, той ръководи и прилагането на контракта въ техническо отношение. За да се установи инспекцията да приеме запалки, които не отговарятъ точно на тѣзи 0.4 секунди, ето отъ какво се е ръководила. Въ доклада на анкетната комисиия се казва, че били приети два лота запалки, първиятъ и петиятъ, макаръ горѣнието имъ въ покой да е било: за първия лотъ 0.54, вмѣсто 0.5, а за петия лотъ — 0.49, и че при повторното имъ изпитване били получени: за първия лотъ 0.54, а за петия лотъ — 0.49, а не казва причинитѣ, макаръ че сж изложени много подробно въ рапорта № 1.117, дѣло № 18, часть трета, къмъ техническо дѣло № 12, въ дѣлата на артилерийската инспекция, които сж накарали комисиията да ги приеме и артилерийската инспекция да одобри приемането имъ. Въроятно, почитаемота анкетна комисиия не е видѣла този документъ или най-малко е прѣмълчала неговото съществуване. Отъ горѣказания рапорть подъ № 1.117 се вижда, че комисиията слѣдъ научното изслѣждане, както на тѣзи запалки, така и на другитѣ лотове, е констатирала, че, когато запалкитѣ горятъ въ покой, то при душника имъ — дукитѣ, отъ дѣто излизатъ барутнитѣ газове — се натрунва нагаръ, който го задрѣства понѣкогашъ и причинява, слѣдователно, неправилно горѣние, макаръ и да е добра запалката. Ако ли на запалката се съобщи силно въртателно движение, натрупване на нагаръ, въ слѣдствие на центробѣжната сила, е по-трудно. За да се увѣри въ това, комисиията е произвела два пжти опити, три въртѣния, при въртѣне десетъ пжти по-малко отъ това, което би имала запалката при дѣйствителната стрѣлба. Първия пжтъ е получено за първия лотъ 0.27 секунди, за петия лотъ — 0.33. Втория пжтъ взела два пжти повече запалки, а именно по 20 отъ всѣки лотъ, и получила за първия лотъ 0.84, за петия лотъ 0.84. Неправилността на горѣнието при стрѣлбата съвсѣмъ се прѣмахва, понеже нагарътъ, въ слѣдствие на грамадната въртателна скоростъ, не е могълъ да се задрѣжи на душника. Освѣнъ горѣказаното, комисиията е произвела тамъ дѣйствителна стрѣлба, която, независимо отъ всѣкакви лабораторни изпитвания, е винаги най-вѣрентъ цѣнителъ на бойнитѣ припаси. Стрѣлба на 3.100 м. е дала (Гл. дѣло № 12, часть трета, стр. 470) разсѣиване на точката на прѣскането 103 м., тогава когато поемнитѣ условия допускатъ разсѣиване до 150 м., така че, това е много добро — така се получава съсредоточаване на куршумитѣ въ една точка, близо къмъ прѣдмета, който стрѣляме. Слѣдователно, запалкитѣ

при стрѣлбата сѣ били отлични. Тѣзи сѣ основанијата, които сѣ накарали комисията да приеме запалките и артилерийската инспекция да одобри нейното дѣяние.

Че получените запалки сѣ дѣйствително добри и, слѣдователно, на нашата артилерия сѣ доставяни добри бойни припаси, доста е да се сравнятъ получените резултати при еднакви условия у Шнайдера и у Крупа. Така, напр., нашата приемна комисия у Крупа, като е стрѣляла на 17 юлий 1906 г. на 3.000 м., получила е разсѣиване 110 м., когато тѣзи сѣ дали разсѣиване 103 м., значи, тѣ сѣ били по-добри отъ Круповите, но въ горѣнието на покой сѣ имали 0.4 секунди. Въ доклада № 42 се казва, че запалките при горѣнието сѣ дали 0.44 секунди, и комисията ги подвъргнала на изпитване и е приела този лотъ. Това комисията е направила по слѣдующите причини. При измѣрване времето на горѣние, щомъ стотините части сѣ по-малки отъ 0.05 секунди, нѣматъ значение, и затуй въ случая тѣ сѣ отнесени къмъ 0.4 секунди, както, ако бѣха повече отъ 0.05 секунди, тѣ бѣха да бѣдатъ отнесени къмъ 0.5 секунди. У Крупа точноста на горѣнието се опрѣдѣля съ десети секунди, а въ Шнайдеръ — съ стотни; значи, тукъ е по-точно. Върху тази основа, г-да, артилерийската инспекция е допуснала да се приематъ тия запалки, вънъ отъ буквата на поемните условия. Върху тази основа, сѣмо и въ послѣдствие, когато се заключи контрактътъ въ 1907 г., слѣдующиятъ контрактъ на запалките, се даде допускъ въ горѣнието въ покой повече отъ 0.4 секунди. Това го има въ контракта. Така че, по отношение на качеството на материјалитѣ не може да се говори, въ сѣщностъ, че тѣ сѣ били лоши. Но както вие виждате, тѣ сѣ ръководени и направлявани отъ самата артилерийска инспекция, тъй че, това свършено не засѣга моята отговорностъ.

Върху сѣщите основи, значи, сѣ приети отъ полковникъ Загорски шрапнелите съ тия именно видове подпалки.

Всичко, което ме засѣгаше, г-да, въ техническата частъ по този контрактъ, азъ го изложихъ. Отъ него се установява, че моята отговорностъ, собствено по тая частъ, свършено пада, и даже самата почитаема анкетна комисия само косвено е изложила въпроса, безъ да засѣга министра по нея.

Остава да се види нарушението на закона. Азъ обяснихъ отъ прѣдшествующите доклади, върху каква основа сѣ правени порѣчките по снарядите и орѣжията — съ тържни комисии, по безъ участието на граждански лица, и защото не е нарушенъ чл. 75 пунктъ 2 отъ закона за отчетността по бюджета, нарушението, слѣдователно, на закона нѣма — доставката е станала редовно. Никакви допълнителни особени поемни условия не сѣ изработвани, защото сме имали вече достатъчно такива. Станали сѣ нѣкакви измѣнения, които сѣ оправдани отъ необходимостта, сѣ цѣль да се даде на материјалната частъ още по-голяма сигурностъ, за да бѣде тя добра. Всичко това, слѣдователно, е извършено редовно.

Доставка на военни материјали за 21 милиона лева у Шнайдеръ и С-ие прѣзъ 1907 г. По тая доставка се е произнесло едно Народно събрание, г. г. народни прѣдставители. Неговиятъ вотъ е законъ, и азъ нѣма какво да давамъ повече обяснения. Азъ тогава още въ тайно засѣдание на XIII-то обикновено Народно събрание дадохъ своите обяснения, по какви причини собствено се е заключилъ този контрактъ и върху какви основи. Тия обяснения се признаха за редовни, и контрактътъ се узакопи и прие. Дѣйствително, въ онова, което е констатирана почитаемота анкетна комисия, въ изложението, което тя е направила, има една разлика въ цѣнитѣ на Крупа и цѣнитѣ на Шнайдера — че цѣнитѣ на Шнайдера сѣ били по-високи. Но туй, върху

което азъ желая да обърна вниманието на народното прѣдставителство, то е, че несправедливъ е упректътъ, какво азъ съмъ се старалъ да скрия тази работа задъ нѣкаква тържна комисия, за да мога да я стоваря върху една тържна комисия, понеже тя е била работа не толкова добра, не толкова чиста. Никога, г-да, въ моето управление, на вѣрвамъ и въ управлението на моите прѣдшественици и въ управлението на моя уважаемъ наследникъ, подобно нѣщо единъ воененъ началникъ не е правилъ и не може да направи; по-скоро военниятъ началникъ ще вземе отговорността върху себе си, отколкото да отива да подвежда своите подчинени и да ги излага подъ ударитѣ на закона. Това нѣщо го отхвърлямъ категорически.

**А. Краевъ:** Това е изрично отбѣлзано въ протокола: по Ваша заповѣдъ.

**М. Савовъ:** Моля. Всичко става по заповѣдъ на военния министъръ. Когато се казва да се събере комисия, кой го казва? Казва го военниятъ министъръ. Може ли сама да се събере комисията? Не. Азъ заповѣдвамъ: приказанията сѣ такива; слѣдователно, по моя заповѣдъ се събира комисията. Но не е казано въ протокола, че военниятъ министъръ заповѣдва да се подпише контрактътъ отъ комисията, макаръ и да е косвено . . .

**А. Краевъ:** Тѣй е казано.

**М. Савовъ:** Не е тѣй. Вие не сте чели постановлението на Министерския съвѣтъ. Азъ по този контрактъ съмъ билъ само единъ посрѣдникъ. Азъ не съмъ упражнилъ моята власть като министъръ. Прѣгледайте добръ дѣлото.

**Т. Теодоровъ:** Има резолюция: на другия денъ до 10 ч. да се подпише контрактътъ.

**М. Савовъ:** По постановление на Министерския съвѣтъ. Защо? Тия обяснения можеше да ги даде покойниятъ Паяковъ и г. Станчевъ: тѣ сѣ водили прѣговоритѣ. Защото тая работа трѣбваше да стане бърже, понеже контрактътъ бѣше поставенъ въ зависимость отъ котирането заема на борсата. Какво е ставало, тия работи не ми сѣ известни. Ето постановлението на Министерския съвѣтъ. Като се говори по други работи, казва се, че Французкото правителство, както се вижда отъ приложените тукъ телеграми и писмо, отказва да разрѣши котирането на нашия конверсионенъ заемъ на френското борсово тържище, ако порѣчките ми, въ размѣръ на 25 милиона, не станатъ въ Франция въ къщата Шнайдеръ. Какво участие тукъ има военниятъ министъръ? Азъ не мога да заповѣдамъ на моите подчинени да вършатъ беззакония. Военната служба почива на уважението на закона, и пръвъ началникътъ трѣбва да уважава закона, за да даде примѣръ на своите подчинени, какъ тѣ трѣбва да уважаватъ закона. Инспекторътъ на артилерията нѣма да откаже, че, когато стана въпросъ за тая порѣчка, азъ го извикахъ и му заповѣдахъ да направи това, което съ никой контрактъ още не бѣ ставало: не само да вземе срѣдните цѣни отъ Крупа за петъ години, но и да ми прѣдстави приблизително пазарните цѣни, т. е. онѣзи, които нашата техника сама може да даде за всеки единъ прѣдметъ отдѣлно, и да прѣдстави тия свѣдѣния прѣдъ комисията, която има да изучава цѣнитѣ, прѣдставени отъ Шнайдера, за да може да се ръководи отъ тѣхъ; макаръ тия цѣни да бѣха хипотетични и за такива да ги признава Министерския съвѣтъ, обаче, тѣ сѣ съставени по моя заповѣдъ. Началникъ, който е ималъ за цѣль правото, не може да дава такава заповѣдъ, не може да дава такава разпоредба. Азъ по този контрактъ съмъ игралъ ролята на една передаточна станция, на

единъ посредникъ. Комисията е рѣшавала; протоколѣ ѝ сѣ били прѣдставени на Министерския съвѣтъ по моя резолюция; Министерския съвѣтъ е викалъ членовѣтъ отъ техническата комисия, изслушалъ ги е и той се обръща въ една висша държавна комисия и заповѣдва: отъ негово име да се подпише контрактътъ отъ комисията. И азъ дадохъ заповѣдь — има резолюция — „по рѣшение на Министерския съвѣтъ“, а не по моя заповѣдь. Има една по-голяма цѣна, обаче, въ Министерския съвѣтъ азъ оправдавамъ своето рѣшение, и, ако почитаемата анкетна комисия бѣше подирила това, щѣше, разбира се, да има прѣдъ видъ тѣзи данни, когато рѣшаваше въпроса, и почитаемиятъ вносителъ на прѣдложението може-би не щѣше да влѣзе тогава въ тази грѣшка, да каже, че военниятъ министъръ заповѣдалъ да подпишатъ единъ такъвъ контрактъ. И този контрактъ е внесенъ въ Народното събрание по рѣшението на Министерския съвѣтъ. Ето какво сѣ казва въ постановлението на Министерския съвѣтъ: (Чеге) „Министерския съвѣтъ слѣдъ новитѣ прѣговори, водени между тържната комисия и прѣдставителитѣ на къщата Шнайдеръ, възъ основание постановлението на съвѣта отъ 5 того, протоколъ № 22а, и слѣдъ като изслуша допълнителнитѣ обяснения, както на техническитѣ прѣдставители на къщата Шнайдеръ, така и на члена отъ техническата комисия полковникъ Найденовъ, като взема прѣдъ видъ, първо, че се е дошло до споразумѣние между техническата комисия и прѣдставителитѣ на къщата Шнайдеръ върху важнитѣ точки отъ техническитѣ описания и поемнитѣ условия съ изключение на нѣколко съществени точки“ — въпросътъ бѣше за запалкитѣ — „специално изложени въ единъ протоколъ на комисията; второ, че върху тия послѣдни точки, слѣдъ рѣшението на Министерския съвѣтъ да не отстъпва, прѣдставителитѣ на къщата Шнайдеръ присъха исканията на техническата комисия въ по-голямата имъ часть, а въ друга часть присъха гаранцитѣ, които поиска Министерския съвѣтъ“ — казва се, че запалкитѣ, за да могатъ да бждатъ приети окончателно, трѣбва да се оставятъ на изпитване една година, да се държатъ една година; такива бѣха гаранцитѣ; трето, че слѣдъ намалението на цѣнитѣ, направено отъ прѣдставителитѣ на къщата Шнайдеръ и С-ие, съвѣтътъ взе прѣдъ видъ, че цѣнитѣ на къщата Крупъ не сѣ цѣни, дадени сега въ врѣме на прѣговоритѣ, а по-раншни; четвърто, че поскупването материалитѣ, служащи за фабрикацията на нѣкои отъ прѣдметитѣ на доставката, се констатира въ единъ отъ протоколитѣ на комисията, обстоятелство, което се потвърди и отъ повиканитѣ технически членове на комисията устно; пето, че конструкцията на двата типа материална часть на двѣтъ къщи не е еднаква, а тази разлика влияе на цѣнитѣ въ полза на къщата Шнайдеръ; шесто, че е общоизвестно, какво французкото производство въ всички почти страни е по-скапо; седмо, че французкото правителство, както се вижда отъ приложенитѣ тукъ телеграми и писмо, отказва да разрѣши котирането на нашия конверсионенъ заемъ на французкото борсово тържище, ако порѣжката ни въ размѣръ на 25 милиона не стане въ Франция, въ къщата Шнайдеръ и С-ие; осмо, че сѣщото французко правителство не допуца котирането на заема, ако контрактътъ за тая доставка не бѣде подписанъ, което обстоятелство, независимо отъ всичко друго, ще причини на държавата една загуба отъ 1.500.000 л., съгласно контракта за заема; девето, че освѣнъ това, нерализирането на заема ще компрометира държавния ни кредитъ, което обстоятелство ще причини огромни загуби на страната въ финансово и икономическо отношение; прѣдъ видъ на всичко горѣизложено, съвѣтътъ постанови: одобрява прѣдставения проектъ — кон-

трактътъ, съ докладъ на военния министъръ № 61 отъ 5 мартъ 1907 г., и разрѣшава на тържната комисия да го подпише. Контрактътъ да се внесе въ Народното събрание за одобрение“.

**А. Краевъ:** Стр. 327 отъ доклада.

**М. Савовъ:** И така, г-да, отъ това, което ви изложихъ, вие виждате, че нашитѣ порѣжки у Шнайдера сѣ уговорени въ свѣзка съ заема. Азъ трѣбваше да купувамъ военни материяли отъ Шнайдера, макаръ и по-скапо, защото, въ противенъ случай, нѣмаше да получимъ заема. По сѣщата причина и молятъ достоуважаемъ замѣстникъ порѣжа прѣзъ текущата година разни военни материяли, като прожектори и пр., отъ сѣщия кредитъ, защото 25-милионниятъ кредитъ ще дойде по-послѣ. Обяснението, отъдѣ произхожда порѣжката на казанитѣ материяли и защо тя е взета отъ Шнайдера, виждате тукъ отъ рѣшението на Министерския съвѣтъ, че трѣбва да се взематъ за 25 милиона лева материяли. Така че, по този контрактъ азъ нѣма какво да говоря, защото той е вече миналъ прѣзъ Народното събрание и е законъ.

Доставка на торпильори — стр. 345 отъ доклада. По тѣзи порѣжки изпитателната комисия е намѣрила, че не сѣ изисквани оферти отъ всички корабостроители, не е мотивирано приемането офертата на Шнайдера и сѣ разгледвани само френскитѣ оферти, не сѣ изработени поемни условия съ всички ясно уговорени технически въпроси по постройката на торпильоритѣ и другитѣ материяли; не е организиранъ контролъ върху фабрикацията имъ; суспендирани сѣ били функциитѣ на контрольоритѣ; изпитвани сѣ били скороститѣ на торпильоритѣ безъ опрѣдѣленъ тонажъ и давани премии за фиктивни скорости; нѣмало е тържна комисия въ законенъ съставъ. Военниятъ министъръ е нарушилъ чл. чл. 4, 5, 6 и 7 отъ закона за снабдяване войската съ прѣдмети и пр., защото е нѣмало комисия.

Прѣди, г-да, да пристѣпимъ да отговарямъ на почитаема анкетна комисия, понеже влизамъ въ областъта на флотата, нека ми бѣде позволено да кажа двѣ-три думи, отъдѣ произлиза това. Г. г. народни прѣдставители! Когато азъ поехъ управлението на военното вѣдомство, естествено бѣше, като лице отговорно прѣдъ законитѣ и прѣдъ страната за отбраната на държавата, трѣбваше да се занимава съ въпроса за държавната отбрана, т. е. по-прѣди да се заинтересувамъ да видя, въ какво положение се намира този въпросъ у насъ. Най-напрѣдъ трѣбваше да се заинтересувамъ да видя, какво имаше въ касата на нашия генераленъ щабъ, има ли нѣщо приготвено, съоръжения за военно врѣме, въ случай на операции за единъ или другъ нашъ противникъ; да прѣгледамъ мобилизационнитѣ части, като какво могатъ да мобилизиратъ, да прѣгледамъ свѣдѣнията за състоянието на материалната часть на армията, да видя, като колко пушки, топове, снаряди и пр. работи можемъ да имаме. Заедно съ това да прѣгледамъ и въ интендантскитѣ части, какво облѣкло има, раници, царвули, навуша, ботуши и пр. Всичко това биде изучено отъ мене, за него ще говоря, когато му дойде мѣстото. Но едновременно съ това установи се, че срѣщу Турция, въобще срѣщу нашитѣ съседни, никакви подготвителни работи, било по оперативната часть, било по мобилизационната часть, нѣма. Това ще засвидѣтелствува и молятъ достоуважаемъ, най-голямъ помощникъ прѣзъ онова врѣме, г. генералъ Радко Димитриевъ, който работи по тая часть съ мене, че именно въ шкафовѣтъ и въ касата на Военното министерство, на нашия генераленъ щабъ се намѣриха само слѣди отъ мишки. Естествено бѣше, на първа рѣка да се пристѣпимъ да се изработятъ нѣкакви съоръжения, толкова повече, че и обстоятелствата налагаха това, да бждемъ бързи.

Работихме съвместно съ началника на генералния щабъ 18 часа дневно въ продължение на 15 дни и, каквото можахме, взъз основа на онуй, за което свѣдѣния по парчета имаше, за да може да послужи като основа за изработването на единъ оперативенъ планъ, съставихме тѣзи съоръжения и, когато дойдохме да изучаваме въпроса за нашата отбрана, било съ Турция, било съ Ромъния, естествено изпъкна само по себе си въпросътъ, доколко напийтъ лѣвъ флангъ, на напий стратегически фронтъ къмъ Турция, доколко напийтъ дѣсенъ флангъ, на напий стратегически фронтъ къмъ Дунава, сж осигурени, сж обезпечени, та, въ зависимостъ отъ това, да можемъ да опрѣдѣлимъ, кждѣ можемъ да съсрѣдоточимъ главната армия въ случай на едни операции къмъ единия или другия фронтъ: да-ли напърѣдъ, по-близо къмъ границата, или назадъ. За да се разрѣши този въпросъ, трѣбва да се знае, да-ли флангътъ е осигуренъ, да-ли противникътъ нѣма отъ нѣкждѣ съ помощта на единъ десантъ — понеже и едната и другата държава иматъ въ сравнение не само съ насъ, но и безъ насъ, достатъчно силни морски сръдства — да натовари достатъчно войски, да ги сваля нѣкждѣ, въ първия случай между Бургазъ и Варна, въ втория случай между Варна и Каварна, и по този начинъ да прѣсѣчатъ напийтъ съобщения, съ нашата база и да поставятъ нашата армия въ критическо положение. Естествено е, че никой военачалникъ, никой пълководецъ, който разрѣшава и разработва единъ планъ за операция, нѣма да го рѣши въ тая смисълъ, щото главната стратегическа резерва, главната маса на армията да бѣде съсрѣдоточена въ пунктъ, който може да бѣде ударенъ отъ противника, засегнатъ нѣкакъ отъ противника; слѣдователно, въ зависимостъ отъ въпроса, доколко районитъ Бургазъ—Варна ще бѣдатъ здраво отбранявани, се рѣшава и въпросътъ, кждѣ да се съсрѣдоточи нашата стратегическа резерва, главната наша армия, да-ли назадъ, въ долината на Тунджа или не знаея кждѣ, или напърѣдъ, за по-скорошни операции по границата. Така сжщо и въ другия случай. Явява се, слѣдователно, като една първостепенна необходимостъ да се проучи въпросътъ, какъ стоимъ тамъ съ нашата брѣгова отбрана. Търсихъ съоръжение по тая частъ — нѣмаме нищо. Разбира се, брѣговата отбрана по суша лесно можеше да се реализира, да направимъ каквото можемъ, но, за да може да се реализира тя, понеже, за да можешъ да вземешъ такава една дълга линия, трѣбва да масирашъ цѣлата войска тамъ или значителна частъ отъ нея, и нѣма да останатъ, слѣдователно, сръдства да се борипъ съ противника, естествено се явява задача, както се прави това навсѣкждѣ, единъ незначителенъ отрядъ да се отдѣли за тая работа назадъ, за да има силна резерва, за да може своевременно по пунктоветъ, които ще бѣдатъ атакувани отъ противника, да успѣе да парализира неговитъ удари, ако той удари отзадъ, защото, ако една дружина е къмъ пункта на десанта, въ врѣмето, когато десантътъ се произвежда, съ двѣ орждия може да парализира десанта на една цѣла дивизия, въ врѣмето, когато сваля войскитъ отъ параходитъ. И естествено бѣше, въ връзка съ разрѣшаването на този въпросъ, да се попитаме, какви сръдства ние обладаваме, за да можемъ да бѣдемъ ориентирани заблаговременно, въ какво направление се насочватъ силитъ на противника, които идатъ по морето. Понеже резервата се държи винаги далечъ назадъ отъ 30 — 40—60 км., отъ единъ-два парахода може противникътъ да ме атакува влѣво, вдѣсно, близко къмъ сръдата, въ дѣсеня или лѣвия фронтъ и пр. трѣбва да има резерва, да бѣде прѣдупрѣдена, за да има врѣме да отиде къмъ атакуемия пунктъ, естествено бѣше да се търсятъ сръдства, да се открива противникътъ заблаговременно, когато той се движи още въ морето, какво направление взема, за да може, съ

помощта на безжичния телеграфъ, своевременно да се съобщи на началника на сухопътната брѣгова отбрана, за да вземе и той надлежитъ мѣрки. Отъ тукъ произхожда необходимостта отъ торпильори и миноноски, които не сж нищо друго, освѣтъ една кавалерия въ туй отношение по морското дѣло. Препатъ се най-напърѣдъ да влѣзатъ въ борба съ неприятелскитъ торпильори, за да ги отблъснатъ назадъ, за да се откриятъ главнитъ сили на противника, за да се види, накждѣ се движи той, да отстѣпятъ послѣ и да дадатъ свѣдѣния. Всичката задача е тази. Слѣдователно, въпросътъ за торпильоритъ оттамъ произлиза.

Назначихъ комисия отъ морски офицери, която да проучи въпроса и да ми даде своитъ заключения и рѣшения, като какво трѣбва да се направи за подвижната морска отбрана, именно въ тая посока, и въобще за отбраната на напийтъ пристанища — двата порта, които въ това врѣме бѣха вече свѣршени. Тази комисия излѣзе съ извѣстни рѣшения; нейния протоколъ се намира въ архивата на флотската морска частъ. Този протоколъ ми се прѣдстави, прѣгледахъ го, назначихъ послѣ друга комисия подъ прѣдседателството на началника на генералния щабъ, влѣзоха ватрѣ офицери отъ генералния щабъ, инженери и моряци; сжщата комисия отъ морското вѣдомство, която отново се занимава съ този въпросъ и ми прѣдстави най-подробни свѣдѣния за всичко, което трѣбва да се направи по морската частъ. Но кредититъ, които се искаха, бѣха огромни, грамадни; нито можехме да помислимъ да укрѣпваме Бургазъ или Варна, нито пъкъ да купуваме нѣкакви първостепенни или първокласни военни параходи: това не бѣше по напийтъ сръдства. Азъ, въ съгласие, разбира се, съ мнѣнието на самитъ моряци, се установихъ да взема само онова, което може да се направи въ кръга на напийтъ сръдства, което е крайно необходимо, а това бѣха торпильоритъ, които даваха подвижната отбрана, т. е. не да се биятъ топки, колкото своевременно да съобщаватъ за противника, а заедно съ туй влѣзе и въпросътъ за минитъ, за неподвижната отбрана, т. е. да се закрѣпятъ брѣговетъ, портоветъ съ тѣзи мини, да не се дава възможностъ да се приближава неприятелската ескадра до града, да я държатъ надолечъ, за да не може да разруши самия портъ. Оттукъ изниква въпросътъ за минитъ Соте-Харле, за които по-послѣ ще дамъ обяснения.

Тѣй че, отъ този протоколъ на тази голѣма комисия ще видите, че се искаше отъ военния министъръ да купи първостепенни крайцери, броненосци и пр. работи, които не бѣха за нашата уста лъжица и останаха да се иматъ прѣдъ видъ като една програма, която, разбира се, въ своитъ не детайли, а въ нѣкои цѣлни точки, въ послѣдствие постепенно може да се приведе въ изпълнение.

По тая поръчка на торпильоритъ, г-да, изпитателната комисия е намѣрила, че не сж изискани оферти отъ всички корабостроителници, немотивирано било приемането на офертата отъ Шнайдера, неизработени били поемни условия съ всички ясно уговорени технически условия по постройката на торпильоритъ, не е организиранъ контролъ, не е била изпитана скоростта и пр. и пр. Азъ за това казахъ. Така, г-да, е изникналъ въпросътъ за торпильоритъ; тѣ се поръчаха прѣзъ 1904 г., ако се не лѣжа, и сж купени отъ кредита 25 милиона лева, който е разрѣшенъ съ указъ № 82. Този кредитъ е взетъ отъ заема, който е билъ утвърденъ отъ Народното събрание прѣзъ мѣсець декемврий. Поръчката е станала отъ Франция и не се е искало оферта отъ другитъ корабостроителници, защото една клауза на самия заемъ ни налагаше задължението да вземемъ военни материали отъ Франция, слѣдователно, оферти отъ другитъ държави, по силата на тази клауза въ заема, не можехме да искаме. Отъ фран-

цукитѣ оферти прѣдпочетена е отъ тържната комисија тая на Шнайдера, като най-износна — това е и мотивътъ на комисијата. Поемни условия дотолкова, доколку компетентността на личния съставъ на флота е позволявалъ, сж били съставени. Азъ и вчера говорихъ по въпроса за личния съставъ на артилериститѣ и днесъ ми се налага дългъ да помена, че такива едни строги изисквания за нашитѣ моряци ние още не можемъ да поставимъ, защото нашето морско вѣдомство функционира едвамъ отъ седемъ години, не флотско-дунавското, но морското; ние едва сме формирали офицери, които могатъ да плаватъ съ кораби, но корабостроители нѣмаме и още дълго врѣме нѣма да ги имаме, и да се уповаваме на едни поемни условия съставени отъ наши офицери, това значи да направимъ грѣшки, и заради това, по стара практика, както е поръчвана „Надежда“, както сж поръчвани артилерийскитѣ материали до 1903 г., поръчахме и сега, възъ основа на поемнитѣ условия, прѣдставени отъ фабриката, но изучени отъ наши моряци, толкова, колкото сж могли да разбиратъ. Тѣй че, въ туй отношение не може да се хвърля нѣкоя особена вина, а нарушение на законитѣ нѣма, защото поръчката е направена отъ производителя, съгласно чл. 36 отъ допълнението къмъ правилника за оправдаване на държавнитѣ разходи по бюджета, защото това сж снабдявания съ оръжия, служачи за атакуване и разнебитване на крайцери, броненосци и пр. Контролъ на контракта е организиранъ, имало е назначенъ контролъ по духа и буквата на контракта. Ако той, обаче, не е функциониралъ всѣкога, за това е отговоренъ началникътъ на флотата, който безъ мое знание е разрѣшилъ и допусналъ това — нийдѣ въ дѣлата нѣма, че азъ съмъ разрѣшилъ да нѣма контролъ — и заради това началникътъ на флотата трѣбва да се подведе подъ отговорностъ, ако той е допусналъ този контролъ да не бѣде ефикасенъ.

**Т. Теодоровъ:** Защо сте го довели?

**М. Савовъ:** Азъ не съмъ го довелъ. Въ ваше врѣме, вие го доведохте, г. Теодоровъ.

**Т. Теодоровъ:** Кой го е надзиравалъ?

**М. Савовъ:** Азъ какъвъ надзоръ мога да имамъ, ако не ми се докладва.

**Д-ръ Н. Генадиевъ:** Военниятъ министъръ може ли да отиде въ Варна да надзирава?

**М. Савовъ:** Торпильоритѣ не сж били приемани въ мое врѣме; изпитванията и приеманията на торпильоритѣ станаха въ врѣме на моя наследникъ и за тѣхъ нищо не зная. Обвиняватъ ме, че нѣмало законно съставена тържна комисија, че съмъ нарушилъ чл. чл. 4—7 отъ закона за снабдяване войската съ прѣдмети и пр. Нарушение на горнитѣ членове по тоя законъ не е имало, защото поръчката е била направена възъ основа на чл. 36 отъ допълнението къмъ правилника за оправдаване държавнитѣ разходи по бюджета. Това е, г-да, за флотата.

Сега ще ви кажа по минитѣ. По този въпросъ, г-да, се вдигна голѣмъ шумъ на врѣмето, па и сега гледамъ да става голѣмъ шумъ въ почитаемото Народно събрание. Този въпросъ е поставенъ почти тѣй, както и въпросътъ съ торпильоритѣ, т. е. произлиза отъ необходимостта да можемъ да прикриваме нашитѣ портове въ случай на нужда, въ военно врѣме, за да не се приближи неприятелската ескадра да разруши града. Минитѣ сж купени отъ кредита, който бѣше разрѣшенъ отъ Министерския съвѣтъ, и влиза въ 25-милионния кредитъ на Шнайдера. Когато заемътъ се е уговарялъ, покойниятъ министъръ Пяковъ, и, вѣроятно, още не зная кой, е

водилъ прѣговори, сж уговорили, че има да станатъ за 25 милиона военни доставки и военни материали, като сж мислили, че тѣ ще бѣдатъ артилерийски. Напълна нужда ние всѣкога имаме, но въ сѣщностъ армията има и други нужди, които трѣбваше да се удовлетворятъ, въ слѣдствие на което азъ поискахъ отъ тѣзи 25 милиона — условията за заема, обаче, сж били сключени — четиритѣ милиона поне да ми се дадатъ за други поръчки по инженерното вѣдомство, както по минитѣ и т. н., защото и тамъ се чувствувала една голѣма нужда. И разбира се, слѣдъ дълги прѣрекалия между мене и Шнайдеръ, той отстъпи най-послѣ това право, което бѣше добилъ по контракта вече за заема и въ слѣдствие на туй се поръчаха и минитѣ отъ този кредитъ, отъ този заемъ. Въпросътъ за минитѣ, г-да, така сѣщо е разрѣшенъ, както ви казахъ, отъ една комисија, която е била назначена отъ моряци: подъ прѣдседателството на началника на флотата, двамата висши офицери Хитровъ и Димитриевъ сж изучавали тоя въпросъ принципно, дадохъ ми своето мнѣние, разрѣшихъ го и азъ въ тая смисълъ, въ каквато сж го разрѣшили и тѣ, т. е. да има мини за неподвижната отбрана. Възложи се да се изучатъ минитѣ. Изучава австрийскитѣ мини отъ една къща отъ Триестъ, изучава минитѣ Соте-Харле. По-напрѣдъ сж пращали отдѣлни специалисти офицери, които да изучатъ минитѣ на мѣстото. Тѣзи отъ г. г. моряцитѣ сж давали своитѣ рапорти до началника на флотата, отъ които се вижда, че сж намѣрили, какво и мината отъ триестската къща не е лоша, но че се иска да се въведатъ нѣкои подобрения въ нея, за да стане удобна за нашитѣ нужди. Намѣрили сж нѣкои недостатѣци сѣщо и въ мината Соте-Харле. Прѣдъ видъ на това, флотската частъ поиска отъ мене да се купятъ по нѣколко отъ тѣзи два вида мини, за да се изпитатъ по-напрѣдъ и слѣдъ това да се взематъ. Слѣдъ това, обаче, когато началникътъ на флотата изучава въпроса на мѣстото, въ Триестъ, както и въ Марсилия мината Соте-Харле, донасятъ, че нѣма нужда даже да се правятъ тѣзи покупки, защото мината на триестската къща свършено не отговаря на своето назначение, т. е. онази е много по-добра. Тогава азъ не разрѣшихъ въпроса окончателно, а назначихъ комисија, която да отиде на мѣстото, пакъ подъ прѣдседателството на началника на флотата и други трима офицери; слѣдователно, четирима души офицери отъ флотата заминаха за Триестъ, изследваха мината на мѣстото, съставиха протоколъ, че мината Соте-Харле е по-добра, че тя отговаря напълно на нашитѣ условия и пр., въ слѣдствие на което моряцитѣ се установиха на тази мина. Понеже тѣ се установиха на нея съ протоколирано рѣшение, азъ не можахъ да се противопоставя. Защо? Вие ме обвинявате сега тукъ, че съмъ одобрилъ протоколното рѣшение на тая комисија и контракта съмъ внесълъ въ Министерския съвѣтъ. Добръ, ами ако азъ бѣхъ го отхвърлил, тогава, това нѣмаше ли да послужи за основа да кажете: „Вие сте направили това, защото сте били заинтересовани въ другата къща“, и сетитѣ, азъ разбирамъ ли отъ тѣзи работи? Моя работа ли е? Какъ мога да взема на себе си такава отговорностъ, по такъвъ единъ важенъ въпросъ, въ зависимостъ отъ който може да се парализира дѣйността на торпильоритѣ и да се сведе тя къмъ нула; мога ли да взема рѣшения по работи, които не разбирамъ? Каквото рѣшиха тѣзи хора, това и азъ направихъ, защото то не е отъ моята компетентностъ, нито отъ моята специалностъ, особено по морското вѣдомство, дѣто има по-голѣма самостоятелностъ, и заради това въ другитѣ държави съществува отдѣлно морско министерство. Единъ воененъ министъръ такъвъ, какъвто е у насъ, не може да управлява едно морско вѣдомство, и то е единъ товаръ свършено невъзможенъ; даже, ако щете, ние нѣмаме понятие отъ тая работа. Но у насъ, по-

неже морското дѣло е въ своя зародишъ, то е твърдѣ малко и никога, разбира се, то нѣма да стане Богъ знае колко голѣма частъ отъ военното дѣло; заради това у насъ съществува само по крайна необходимостъ, но не може да се иска онова, което е физически невъзможно, противоестествено. Ние не разбираме отъ тѣзи работи. Така че, ако даже минитѣ, за които тукъ става въпросъ, въ послѣдствие сж се оказали добри или лоши, всичката отговорностъ за тѣхъ трѣбва да падне на онѣзи, които сж ги приемили, и на онѣзи, които въ него врѣме, като комисии, сж ги прѣглеждали и сж дали мнѣние, че сж добри. Контрактътъ се сключва, прѣдставихъ го въ Министерския съветъ да го утвърди. Слѣдъ единъ мѣсець азъ напуснахъ властта. Какъ сж приемили минитѣ, по какъвъ начинъ, дѣ сж се приемили, що е станало съ тѣхъ, всичко това е ставало при моя достоуважаемъ наследникъ. Азъ не зная нищо по този въпросъ и, слѣдователно, не мога да отговарямъ, но заявявамъ, че даже и да сж констатирани, че минитѣ сж лоши, това не може да засѣга неговата отговорностъ, а засѣга оная на комиситѣ, които сж ги приемили. По този въпросъ, г-да, и самата почитаема анкетна комисия не формулира нѣкакво особено обвинение противъ мене, а е казала само, че, като съмъ билъ въ течение на всичко, допусналъ съмъ да мине такъвъ единъ контрактъ, сключенъ отъ сжщата комисия. Това е малко прѣсилено, защото почитаемата комисия тукъ си противорѣчи сама. Тамъ, дѣто не съмъ взелъ мнѣнието на артилерийския комитетъ, когато не трѣба да го взема, виноватъ съмъ; тукъ пъкъ, защото съмъ взелъ мнѣнието на морския комитетъ, което е въ сжщность на тържбата комисия за доставката, пакъ съмъ виноватъ. Е, кой пъкъ да хвана, тогава? Почитаемата анкетна комисия трѣбваше да укаже.

#### Д. Наранешевъ: Пятъ на закона.

**М. Сазовъ:** Пятътъ на закона е този, който съмъ слѣдвалъ.

Доставка на инженерно имущество за армията прѣзъ 1907 г. Началото и произхождението на този контрактъ, г-да, азъ казахъ. Тамъ съществено обвинение противъ военния министъръ не се възвежда, само се оговарва, че поемнитѣ условия не били пълни, че въ послѣдствие цѣнитѣ се оказали много високи. Но цѣнитѣ има едно недоразумѣние у почитаемата анкетна комисия. Азъ сега ще обясня. Що се отнася до въпроса за поемнитѣ условия, азъ държа да заявя, че инженерното имущество на армията прѣзъ 1903 г. бѣше въ отчаяно положение — нѣмахме даже срѣдства, за да можемъ да държимъ съобщенията между паба на главнокомандующия и частитѣ на армията, а камо-ли, както се изисква отъ свърѣсненитѣ условия на водене война, да държимъ други съобщения: телеграфи, телефони безъ жици и пр. между дружинитѣ и щабоветѣ на полковетѣ, за да може бързо да се управлява. За да се види, доколко е било плачевно положението на войската въ туй отношение, достатъчно е да ви кажа, че на маневритѣ, които ръководихъ при Попово, както и при Никополъ, по-късно, особено тия при Ихтиманъ на единъ фронтъ отъ 12 км., заповѣдта, която началникътъ на отряда е прѣдалъ вечерта въ 7 ч., не можаха да я получатъ заранѣта въ 7 ч. — 12 часа се минали, и не могатъ да получатъ заповѣдта. Мѣстността бѣше прѣсѣчена, тъмно, планинско мѣсто — разбира се, като нѣмаме тѣзи срѣдства, които днесъ помагатъ, за да може да се прѣдаватъ бързо разпорѣданията на началника и да се получатъ допосения отъ първата линия, трѣбваше да си служимъ съ стари срѣдства, съ каквито сж си служили хората прѣди 20—30 години; хелиографитѣ не работятъ поплъ, въ слѣдствие на което се налагаше крайна необходимостъ да се попълни инженерното

имущество съ такива материяли. Азъ възложихъ на началника на инженернитѣ войски да състави въдомостъ за имуществото, което не достига, и да извѣсти, кое е най-важното, най-нужното, за да може на първа рѣка да се достави. Този контрактъ визираше именно това — най-важния недостигъ отъ това имущество. Дотогава, додѣто да се сключи контрактъ, слѣдъ като се изучи въпросътъ за инженерното имущество, по разпорѣждането на началника на инженернитѣ войски и по моя заповѣдъ, се изпратиха специалисти офицери, именно покойниятъ подполковникъ Волчевъ, който отиде въ Вiena и Германия по това изучаване на техническитѣ нови снаряди по инженерната частъ на германската и австрийската армии; имахме и за руската, и всичкитѣ поемни условия за тѣзи нѣща бѣха съставени по образцитѣ на тия армии. Но дойде заемътъ, срѣдствата излѣзоха отъ този заемъ: този заемъ ме задължаваше да купя тѣзи материяли отъ Франция. Въ Франция, обаче, не бѣхме изучавали, не познавахме материалната частъ на инженернитѣ войски на французкото военно въдомство, въ слѣдствие на което трѣбваше да се въведатъ нѣкои поправки, понеже не сж един и сжци, нито размѣритѣ, нито нормитѣ, нито названията. Ето защо не е вѣрно, че е нѣмало технически поемни условия — имаше съставени такива.

Цѣнитѣ на тѣзи прѣдмети бѣха опрѣделени отъ една комисия, подъ прѣдседателството на самия началникъ на инженернитѣ войски, защото той е длъженъ асѣ да държи справочни цѣни по тѣзи прѣдмети. Но когато се яви нужда да се купятъ материяли отъ Франция, разбира се, за да можемъ да се осигуримъ, че ще имаме едно добро инженерно имущество, трѣбваше да попълнимъ тия поемни условия съгласно съ опова, което ще установимъ. Фабриката ни прѣдстави поемни условия по всички отрасли на инженерното имущество, които искахме да купимъ. Тѣ бѣха поемнитѣ условия на техническото описание на френското военно въдомство, но ние не можехме да ги приемемъ; ние искахме да направимъ нѣщо, което е добро и което смѣтахме, че е добро за насъ, въ слѣдствие на което въ контрактъ се прѣвидѣ и клауза, че техническитѣ поемни условия, и то не за всички прѣдмети, собствено за тѣзи, които вземахме като нововъведение, за които и въ армията дотогава нѣмахме съставени поемни условия, ще се съставятъ отъ специална комисия, която ще отиде въ Франция. Тази комисия, прѣди да се сключи контрактътъ, бѣше вече въ Франция, изучава, но не можа да се свърши, защото срѣща нѣкои затруднения, толкова повече, че Военното министерство въ Франция е много тежко, не отваря така лесно складоветѣ си, и се измина много врѣме, докато се проучи въпросътъ. Но главното е още туй, че имахме изученъ въпроса за телефона, напр., и за други още апарати, имахме изучени и образци, и искахме да направимъ нѣщо такова, което да отговаря именно на тѣзи образци, слѣдователно, да вземемъ нѣщо, което е най-добро, отъ Франция и отъ Австрия, да го комбинираме и да създадемъ нѣщо по-добро. Това именно затрудни работата на тая комисия, която бѣше съставена отъ висши инженери офицери. Тѣй че, тѣзи поемни условия се съставиха малко по-късно, но имаше се прѣдъ видъ да се вземе добъръ материалъ. Ако бѣхме приели поемнитѣ условия на купката, както това се е правѣло по-прѣди, разбира се, че нѣмаше сѣтиѣ да имаме и тѣзи затруднения. Тѣй че, въ сжщность, неплъни поемни условия за всички ония прѣдмети отъ инженерното имущество, които армията е притежавала до сключването на този контрактъ, не е имало. Имаше технически условия, и тѣ бѣха пълни, но трѣбваше да се набавятъ нови нѣща, които дотогава не сж били въ употребление нито въ нашата, нито въ друга армия. Техниката ги въведе, и тѣ главно се въведоха отъ бургската и руско-японската войни. Отъ тамъ ние

вадѣхме поука и отъ тая поука ние искахме да туримъ нѣщо ново въ армията, за да улеснимъ нейното дѣйствие, нейната атака въ военно време и командването ѝ. Слѣдователно, за успѣшно водене на операциитѣ, за такива именно специалности, които даже не бѣха влѣзли въ нашитѣ учебници, нѣмаше технически условия и, разбира се, трѣбваше да ги съставимъ по този начинъ, както ги и съставихме.

Колкото се отнася до цѣнитѣ, тамъ самата почитаема анкетна комисиия е констатирила, че, когато да се състави контрактътъ, е имало назначена комисиия, която сама съ свой протоколъ казва, че предложениитѣ цѣни сѣ съ 5% по-високи отъ нашитѣ — отъ ония, които о изучавала нашата комисиия — но по-нататъкъ почитаемата анкетна комисиия, види се, отъ желание да хвърли обвинение, безъ да прѣгледа обстоятелствения рапортъ и доклада на началника на инженернитѣ войски по този въпросъ, видѣла тамъ, че той докладвалъ на военния министъръ, че доставкитѣ струватъ 67-37 по-скъпо, безъ да прѣгледа по-надолу, че въпросътъ е по-иначе, установява се на това и казва, че, въ сжщностъ, цѣнитѣ на купенитѣ прѣдмети сѣ били по-скъпи отъ 60—67%. Това не е истина. Истина е онова, което е предложено отъ комисиията — 5%. Когато тая комисиия, която е изучавала поемнитѣ условия и образцитѣ въ Франция, слѣдъ като ги е съставила окончателно, прѣгледала цѣнитѣ на новитѣ прѣдмети, за които още нѣмаме свѣдѣния въ нашето вѣдомство, видѣла е, напр., че фабриката иска дѣйствително по-скъпи цѣни за нѣкои отъ тѣзи прѣдмети съ 30—60%. И туй е вѣрното. Но именно затова началникътъ на инженернитѣ войски е правилъ докладъ на моя уважаемъ наследникъ, че, понеже тѣзи прѣдмети, като телеграфни стълбово, както и още нѣкол други апарати, като, напр., амуниции на обозната частъ и самитѣ обози и пр. и пр., сѣ по-скъпи съ 30% отъ нашитѣ цѣни, то е по-добъръ да ги направимъ у насъ, а срѣщу тѣзи материали да вземемъ други нѣща. И затуй е заповѣдано да се впишатъ новы вѣща въ поемнитѣ условия, а тѣ не сѣ вземени и не е плащано 5% по-високо — ако е вѣрно — защото азъ не зная цѣнитѣ, тѣ сѣ съставени въ инженерната инспекция отъ комисиия, която е изучила въпроса и е прѣдставила на мене.

Туй че, по тѣзи двѣ тѣчки азъ счетохъ за нужно да дамъ обяснения на почитаемото Народно събрание.

Колкото се касае до другитѣ работи, контрактътъ е редовенъ — така сѣ съставяни всички контракти по военното вѣдомство — и кредитътъ за него е билъ отпуснатъ по начина, който ви изложихъ; тѣ съставятъ собствено една нераздѣлна частъ отъ кредита по Шнайдера отъ 25 милиона лева, и когато азъ давахъ въ тайното заседание на XIII-то обикновено Народно събрание обяснения по контракта за поръчката съ Шнайдера, тогава обяснихъ, че ще има още за 1 милионъ лева мини и за 1 милионъ лева инженерно имущество.

Доставка на болнични палатки — стр. 36; отъ доклада. По тази поръчка азъ се обвинявамъ, че съмъ нарушилъ чл. 5 отъ закона за снабдяване войската съ прѣдмети и пр., като съмъ назначилъ тържсна комисиия не въ прѣдвидѣния въ закона составъ, и поради това не съмъ запазилъ интереситѣ на хазната, като се гниждало това отъ факта, че кжщата Лефеврѣ прѣзъ септемврий 1903 г. дала една оферта по 880 л. за една палатка, а прѣзъ януарий — 996 л. Това е всѣчкото обвинение, което се хвърля върху мене. Законътъ, г-да, не е нарушенъ, защото доставката е произведена по стопанственъ начинъ възъ основание заблѣжката къмъ чл. 13 отъ правилника за прилагане закона за снабдяване войската съ прѣдмети и пр.

Що се отнася до това, че цѣнитѣ били въ послѣствие по-високи, ако почитаемата анкетна комисиия би прѣгледала по-добъръ предложението на кжщата, ще види, че това предложение е било за французкитѣ палатки; но слѣдъ като изучиха въпроса за нашитѣ поемни условия, какви палатки искаме ние, че нашитѣ палатки трѣбва да бждатъ съ двойна подплата отвътрѣ, че тѣ сѣ много по-яки и здрави, защото вътъкътъ е по-стегнатъ и жицитѣ въ основата сѣ много повече и послѣ има нѣкакви колчета повече и т. н., цѣната се измѣни и тя е опрѣдѣлена по-високо, защото фабриката допълнително е искала за двойната подплата. Оттукъ е, слѣдователно, разликата между 996 и 1.040 л., по която цѣна сѣ купени. Такива палатки, г-да, сѣ доставяни и въ времето на единъ отъ моитѣ прѣдшественици по сжщия начинъ и сѣ купени пакъ по сжщата цѣна — 1.040 л.; вѣроятно, и числото на леглата е почти еднакво: ние имаме 12, и отатъкъ има толкова. Туй че, къ туй отношение нѣма никакво ошетяване интереситѣ на хазната, защото палаткитѣ, дѣйствително, толкова и струватъ.

Това е, което имамъ да кажа по туй.

Има, г. г. народни прѣдставители, да дамъ обяснения още по набавянето на шестъ милиона патрони отъ фирмата Келеръ, Ротъ и т. н., доставени прѣзъ 1904 г. За тѣхъ не се спомена нищо въ внесеного предложение, но ги има въ доклада. Туй че, този пунктъ собствено не е изхвърленъ. Тѣзи три поръчки сѣ станали върху сжщитѣ условия и основи, цѣнитѣ сѣ между 120 л., търгъ се е произвелъ, т. е. имало е назначена комисиия отъ офицери, която е присла офертитѣ, изучени сѣ тия оферти отъ инспектора на артилерията, докладвани сѣ менъ и по-нататъкъ сѣ сключили контракта. Обвинява се военниятъ министъръ да е нарушилъ чл. 75 пунктъ 2 и чл. 77 отъ закона за отчетността по бюджета и чл. 4—7 отъ закона за снабдяване войската съ прѣдмети и пр. Тѣзи двѣ обвинения азъ собствено обяснихъ, защо не ги считамъ за нарушения.

Г. прѣдседателю! Дайте малко почивка.

**Прѣдседателъ:** Давамъ 5 минути почивка.

(Слѣдъ отидихъ)

**Прѣдседателъ:** (Звъни) Засѣданнето продължава.

Има думата г. генералъ Савовъ.

**М. Савовъ:** Г. г. народни прѣдставители! Ще продължа по-нататъкъ доклада по поръчкитѣ и съ това ще свърша.

По доставкитѣ на царвули, шинели и навуща. Понеже фабрикантитѣ на кожени и вълнени издѣлия сѣ били поканени да се явятъ на 20 число въ министерството за сключване контракти за царвули и шинели, а тѣ едвамъ на 24 число сѣ дали своитѣ предложени прѣдъ тържната комисиия, анкетната комисиия изказва подозрѣние, че на фабрикантитѣ е дадено възможностъ прѣдъ тия четирѣ дена да се споразумѣятъ помежду си, за да обератъ държавното съкровище, и че за доказателство е служило обстоятелството, че всички сѣ подали еднакви цѣни прѣдъ тържната комисиия, която е била назначена само рго йота да приеме офертитѣ и да протоколира предложениитѣ цѣни. Възможно ли е, г. г. народни прѣдставители, въ единъ и сжщъ моментъ да се прѣдложи на единъ фабрикантъ по едва-що показани нему нови поемни условия и описания, та си даде цѣнитѣ? Както на кожениитѣ фабриканти, така и на ония за вълнени издѣлия за пръвъ пжтъ имъ се предлагаше да изработятъ готови прѣдмети, и това при единъ сравнително кжсъ срокъ, и трѣбваше да приготвятъ

едно твърдѣ голѣмо количество. Тѣмъ бѣ необходимо едно по-дълго врѣме, за да изучатъ новитѣ условия и слѣдѣ това, споредѣ силитѣ си, всѣки единѣ фабрикантъ да вземе една извѣстна частъ отъ цѣлата доставка. Тържната комисија нѣма други права и задължения, освѣнъ да приеме офертитѣ и, съгласно новия законъ, да ги провѣри, да-ли сѣ съставени съгласно закона и поемнитѣ условия, да протоколира прѣдложенитѣ цѣни и да прѣдстави своя протоколъ на министра. Съ това ролята на тържната комисија се свършва; остава на министра да обсъди самъ или съ помощта на своитѣ органи, да-ли прѣдложенитѣ цѣни сѣ износи, за да утвърди търга или не. Прѣдложенитѣ цѣни не можаха да не бѣдатъ еднакви, защото всичкиѣ фабриканти поеха еднакви задължения, а отъ друга страна всички фабриканти сѣ синдикирани, и то не по случая, а много по-рано, и като синдикатъ имаха сключени съ министерството дългосрочни контракти за доставка на разни вѣнени материи още при моя прѣдшественикъ. Нито фабрикантитѣ прѣдложиха произволни цѣни, нито азъ ги утвърдихъ като такива. Стойността на царвулитѣ и шинелитѣ бѣше прѣдставена на особено прѣдварително обсъждане на членовитѣ отъ интенданството, като се взеха цѣнитѣ на материятѣ по имѣющитѣ се тогава цѣни и необходимитѣ възна-граждения за майстори и работници по съшиване на прѣдметитѣ. Нито тържната комисија е компетентна да води прѣговори съ странитѣ за установяване на дѣйствителната стойност на прѣдметитѣ, нито пъкъ азъ лично да се пазаря съ фабрикантитѣ. Ако се не лъжа, единѣ отъ участвуващитѣ тогава фабриканти е по настоящемъ народенъ прѣдставителъ, и вѣрвамъ, че той ще потвърди това, което ви излагамъ тукъ.

Въ доклада се излага още, че Военното министерство не е допуснало да участвуватъ на търга нѣколко лица табаци. Г. г. народни прѣдставители! Вамъ е извѣстно, че мѣстнитѣ фабрики се намиратъ подъ покровителството на закона за насърчение на мѣстната индустрия. Въпроснитѣ лица не бѣха фабриканти и, както се вижда отъ самия докладъ на анкетната комисија, Министерството на търговията и земледѣлието указва на тѣзи лица, че тѣ не се ползуватъ отъ облагитѣ по закона за насърчение на мѣстната индустрия. По сѣшитѣ мотиви не е взето въ внимание прѣдложението на Добри Петковъ, ако и да е сложена резолюция на него, че условията сѣ вече сключени, както въ дѣйствителностъ бѣше вѣрно, но и да не бѣха сключени, пакъ това прѣдложение на Добри Петковъ пѣше да бѣде отхвърлено, защото не бѣше фабрикантъ.

Въ доклада се говори, че нѣкои фабриканти сѣ прѣдставили извѣстни прѣдмети по-късно отъ опрѣдѣления срокъ въ поемнитѣ условия, безъ да бѣдатъ за това глобени, а на други е билъ продълженъ срокътъ. Прѣди всичко, ще обърна вниманието на г. г. народнитѣ прѣдставители на обстоятелството, че въ доклада на анкетната комисија погрѣшно сѣ поставени датитѣ: не когато прѣдметитѣ сѣ били доставени, а анкетната комисија е показала датитѣ, когато сѣ били съставени протоколитѣ, слѣдъ като прѣдметитѣ сѣ били прѣгледани и прѣброени, т. е. слѣдъ тѣхното окончателно приемане, когато споредъ условията, както въобще се практикува, срокътъ се счита до датата, когато прѣдметитѣ сѣ прѣдставени въ складовѣтъ за прѣглеждане, защото за изпитване на материялитѣ се изисква врѣме най-малко 4—5 дена, и то, ако приемната комисија е била свободна и е пристѣпила веднага къмъ изпитване; иначе, приемката може да се продължи мѣсець и повече, особено, ако се появи споръ. Датата, на която прѣдметитѣ сѣ били прѣдставени въ складовѣтъ за приемане, е означена въ текста на самитѣ протоколи. Споредъ тѣзи протоколи, датитѣ, показани въ доклада, трѣбва да се поправятъ, както слѣдва: на

стр. 370: въ пунктъ 4, вмѣсто 22, трѣбва да се постави 14 октомврий — датата, когато сѣ били прѣдставени прѣдметитѣ, въ пунктъ 11, вмѣсто 12 ноемврий — 16 октомврий, въ пунктъ 12, вмѣсто 27 — 5 ноемврий; на стр. 373: въ пунктъ 3, вмѣсто 8 — 1 декемврий, въ пунктъ 5, вмѣсто 9 декемврий — 28 ноемврий, въ пунктъ 15, вмѣсто 16 декемврий — 28 ноемврий, въ пунктъ 16, вмѣсто 12 януарий — 31 декемврий, въ пунктъ 21, вмѣсто 16 декемврий — 29 ноемврий, въ пунктъ 22, вмѣсто 12 януарий — 3 декемврий, въ пунктъ 27, вмѣсто 17 — 2 декемврий, въ пунктъ 29, вмѣсто 12 декемврий — 25 ноемврий; на стр. 374: въ пунктъ 34, вмѣсто 5 — 1 декемврий, въ пунктъ 37, вмѣсто 23 декемврий — 30 ноемврий; на стр. 375: въ пунктъ 3, вмѣсто 11 — 1 декемврий, въ пунктъ 4, вмѣсто 8 — 1 декемврий; на стр. 376: въ пунктъ 2, вмѣсто 10 януарий — 30 декемврий, въ пунктъ 3, вмѣсто 10 януарий — 29 декемврий, въ пунктъ 4, вмѣсто 5 януарий — 31 декемврий, въ пунктъ 6, вмѣсто 12 януарий — 31 декемврий, въ пунктъ 8, вмѣсто 9 януарий — 29 декемврий, въ пунктъ 11, вмѣсто 14 януарий — 29 декемврий.

Въ закона за търговѣтъ, който е билъ въ сила въ 1906 г., не се прѣдвиждаше глоба за закъснитѣ доставки. При това законътъ прѣдвиждаше, че, ако доставката не бѣде изпълнена въ срокъ, учрѣждението има право да унищожи контракта и да конфискува залога или да си достави закъснитѣ прѣдмети по стопански начинъ за смѣтка на неизправния доставчикъ. Прѣдъ видъ на горното постановление на закона, както и на сѣществующата дотогава въ Военното министерство практика, въ поемнитѣ условия по доставката на царвули и на 80.000 шинели бѣше прѣдвидѣна клаузата, че, ако доставчикътъ не прѣдстави прѣдметитѣ въ срокъ, министерството си запазва правото да ги достави по какъвто начинъ намѣри за добръ за смѣтка на неизправния доставчикъ. Въ послѣдующитѣ, обаче, контракти за доставка на другата частъ шинели и навуша азъ заподѣдахъ да се прѣдвиди клаузата да се глобява доставчикътъ съ 1% отъ стойността за всѣки единѣ закъснитѣ денъ, както направихъ и за артилерийскитѣ и други доставки. Царвулитѣ се доставиха въ уговорения срокъ, съ изключение на Пенковъ & Поповъ, на които се продължи срокътъ съ 20 дена. Споредъ контракта, царвулитѣ трѣбваше да бѣдатъ прѣдставени на 15 октомврий 1903 г.; една частъ отъ прѣдставенитѣ царвули отъ Пенковъ & Поповъ се бракуваха по недоброкачественостъ. Доставчикътъ се заявление поиска да му се продължи срокътъ съ единѣ мѣсець; азъ не разрѣшихъ, като му заявихъ, че, ако до срока не прѣдстави цѣлото количество, министерството ще постапи съгласно съ клаузитѣ въ контракта. На 16 октомврий доставчикътъ се явление настоя да му се продължи срокътъ, въ противенъ случай моли министерството да му съобщи, ще се възползува ли отъ контрактнитѣ си права и да порѣча недоставеното количество царвули отъ друго мѣсто, или да продължава приготвянето на доставката, като прибавяше, че той е взелъ всички мѣрки, за да може да приготви и да достави останалото количество отъ около 23.000 царвули въ единѣ срокъ отъ 20 дена. Въ дадения моментъ, ако министерството порѣчаше даденото количество царвули другадъ по какъвто и да било цѣна, понеже тя щѣше да бѣде за смѣтка на доставчика, то въ никой случай не можеше да ги достави по-рано отъ 20 дена, и затова, въ интереса на бързата доставка, азъ продължихъ срока съ 20 дена, и въ уреченото врѣме доставката биде изпълнена напълно.

Въ доклада на почитаемата анкетна комисија по доставката на царвулитѣ като нередовно се отбѣлзва обстоятелството, че почти всички приети царвули сѣ тежели около 670 грама, когато въ условията е било прѣдвидѣно 350 грама за първия ръстъ, 400 — за втория и 450 — за третия, т. е., че доставенитѣ

царвули сж били по-тежки отъ прѣдвидѣната въ описанието минимална тежестъ. Въ случая анкетната комисиия или не разбира контрактнитѣ условия, или тя счита всѣка една спизходителностъ въ условията за передовностъ, макаръ това спизхождение да е въ полза на съкровището. И на най-несвѣдующи по пазарнитѣ стоки е извѣстно, че, както сурозитѣ, така и изработенитѣ кожи се продаватъ на тегло; слѣдователно, колкото единъ прѣдметъ, изработенъ отъ кожа, е по-тежъкъ, толкова неговата стойностъ е по-голяма. Контрактната цѣна на царвулитѣ е била опрѣдѣлена за чифтъ, а не на тегло, слѣдователно, ако сж били по-тежки, отколкото е прѣдвидѣно въ описанието, това е било въ врѣда на доставчицитѣ; тъй че, ако анкетната комисиия не е намирала за добръ да похвали фабрикантитѣ за тѣхната доброкачествена стока, не трѣбваше поне да ги укорява, а чръзъ тѣхъ и Военното министерство.

По сжщата доставка казано е въ доклада, че при произвеждането на търга не е имало образци отъ царвули, а такива сж били направени отъ фабрикантитѣ и прѣдставени отпослѣ. Това твърдението на анкетната комисиия е неоснователно. При търга имаше образци, които служеха като такива само за външния видъ, т. е. да покажатъ, каква форма трѣбва да иматъ доставляванитѣ царвули съгласно § 2 отъ поемнитѣ условия. По тази доставка даже изрично е казано, че образцитѣ при спазаряването ще служатъ само за външния видъ, а за качеството на самата кожа доставчикътъ ще прѣдстави отпослѣ нѣколко екземпляра за одобрение отъ Военното министерство. Съ сключаването на контракта фабрикантътъ прѣдстави образци, обаче комисиията не ги одобри, защото кожата не притежаваше прѣдвидѣнитѣ въ описанието качества. Комисиията отиде въ тукашната кожарска фабрика, избра съотвѣтна кожа, отъ която, слѣдъ като тя се анализира и се намѣри за отговоряща по качество на контрактнитѣ условия, се направиха царвули по форма на прѣдписнитѣ образци, подпечатана се отъ комисиията и се проводиха на фабриката като окончателни образци, по които трѣбваше да стане приемката. Контрактътъ за доставката на 80.000 шинели се изпълни въ уговорения срокъ, съ изключение на четири фабрики, изброени на стр. 373 пунктове 7, 16, 22, 27, всичко кѣсно доставени 3.856 шинела съ закѣснѣние отъ 2—38 дена, и то, изключително фабрики въ Сливенъ. Почти отъ всички сливенски фабрики, които се ползватъ съ водна сила, имаше заявление да се продължи срокътъ по причина на голѣмата суна и стачката на работницитѣ, за което бѣха прѣдставени официални документи, чръзъ което се доказваше непрѣодолимата сила. Азъ не уважихъ просбата, съ пѣлъ да ги застава да бързатъ съ доставката, обаче, въ послѣдствие уважихъ закѣснѣнието по сжщитѣ мотиви, които изложихъ за продължението на срока на Пенковъ & Поповъ, защото, отъ друга страна, закѣснѣнието се отнасяше до една незначителна частъ отъ общата доставка, която министерството по никой начинъ не можеше да достави отъ друго мѣсто, а, отъ друга страна, тѣзи фабрики имаха право да се възползватъ отъ продължение на срока по причина на форсе тажеуге. Шинелитѣ отъ другитѣ доставчици всички се доставиха въ уговорения срокъ. Слѣдователно, закѣснѣние не е имало, поради което нѣма защо да се налагатъ глобитѣ, изчислени отъ анкетната комисиия.

Разрѣшихъ приемането на законтрактованитѣ съ братя Давичонъ Леви шинели да стане въ странство, като имахъ прѣдъ видъ гонимата цѣль, часъ по-скоро да се доставятъ шинелитѣ, защото, ако приемката ставаше въ България и по една или друга причина, частъ отъ цѣлата доставка се забракуваше, тогава и порачването имъ наново пакъ въ странство щѣше да изисква много дълго врѣме. Съ това не се нанесе на съкровището никаква врѣда, понеже разноскитѣ на комисиията се отнесоха за смѣтка на доставчика.

Независимо отъ това, при бързото сключване на контракта, интендатството не е догледало, че тя е въ странство и, слѣдователно, както всички доставки въ странство въ поемнитѣ условия трѣбва да се турятъ: комисиитѣ да отиватъ въ странство да ги приематъ.

Понеже всичкитѣ наши фабрики за вълнени издѣлния се ангажираха съ доставката на шинелитѣ, тѣ не пожелаха да приематъ доставката и на плата за навушата, въ слѣдствие на което азъ разпоредихъ да се обяви новъ търгъ за доставката на навуца, като се допусне да се оперира и за иностранно произведение. На търга се явиха конкуренти за иностранно произведение и само едно лице за мѣстно произведение. Най-износната цѣна, 2-60 л. за метъръ се прѣдложи отъ фирмата братя Давичонъ Леви за иностранно произведение, като си запази правото да му се прибави къмъ цѣната 15% увеличение, ако достави мѣстно произведение, съгласно закона за насърчение на мѣстната индустрия. Това му право е признала и тържната комисиия, като го е протоколирала. Веднага слѣдъ утвърдението на търга нѣкои отъ мѣстнитѣ фабриканти заявиха претенция тѣмъ да се възложатъ доставката на въпросния платъ по добитата на търга цѣна съ прибавка 15%. Отъ друга страна братя Давичонъ Леви, ползувайки се отъ запазенитѣ си права да доставятъ и мѣстно произведение съ 15% прибавка, споразумѣли се съ мѣстнитѣ фабрики, отсѣпили имъ останалия върху имъ платъ за навуца и съ заявление молятъ да се склучатъ контрактитѣ съ посоченитѣ отъ тѣхъ мѣстни фабрики. Като имахъ прѣдъ видъ, че нашитѣ фабрики се нагърбиха съ доста голѣми порѣчки, та, ако имъ се възложатъ и всичкитѣ навуца, възможно е да просрочатъ, азъ разрѣшихъ да се отсѣпятъ на тѣхъ само 124.000 метра по 2-60 л., плюсъ 15%, равно на 2-99 л., а другата частъ 100.000 метра по 2-60 л. да се достави отъ странство, като сжщевременно ускорихъ и самата доставка. Докато азъ се боехъ, че ще ме обвинятъ въ незначитане закона за насърчение мѣстната индустрия съ отказването ми да възложатъ цѣлата доставка върху мѣстнитѣ фабриканти съ прѣдвидѣната по закона добавка отъ 15%, напротивъ, анкетната комисиия ме обвинява, че съмъ отсѣпилъ едната частъ отъ доставката на мѣстнитѣ фабрики съ узаконената 15% добавка, съ което съмъ билъ оцетилъ съкровището съ 48.360 л. Азъ вѣрвамъ, че въ случая съмъ постѣпилъ напълно съгласно сжществующитѣ закони, като въ крѣга на възможното съмъ подкрѣпилъ мѣстнитѣ фабрики, за засилването на които Военното министерство е давало мощната си подкрѣпка, защото въ случай на мобилизация за облѣклото и обущата на войницитѣ се очаква единствено отъ тѣхното производство.

Понеже комисиията по приемането на шинелитѣ се намиралъ въ Австрия, азъ разрѣшихъ на комисиията по сжщитѣ мотиви, които изложихъ порано, щомъ привърши приемката на шинелитѣ, веднага да пристѣпни къмъ приемането и на плата за навушата, колкото имаше къмъ това врѣме приготвено. Тѣй че, едната частъ отъ навушата се прие въ странство, другата частъ се достави за приемане въ тукашния складъ.

Срокътъ на доставката на навушата отъ братя Давичонъ Леви се продължи еднѣжъ съ четири седмици по причина на голѣмото наводнение отъ поройнитѣ дѣждове, въ слѣдствие на което фабриката е била принудена да спре работата си за извѣстно врѣме, което се потвърди чръзъ прѣдставени официални документи, и втори пътъ съ двѣ седмици, въ слѣдствие унищожението на фабриката отъ пожаръ, като сж загинали и всички приготвени и изработени материяли, обстоятелство, което се потвърди на мѣстото отъ нашия дипломатически агентъ въ Виена.

Отъ мѣстнитѣ фабрики закѣснѣха само Брати Кантарджиеви — 4.500 м., и Георги Стефановъ и синове — 5.000 м. съ по шестѣ дена. Прѣдвидѣната въ контракта глоба по 1% на день, а именно отъ първия 807-80 л. и отъ втория 807 л., се одържа въ полза на съкровището при изплащането стойността на доставения имъ платъ.

Съ това, г. г. народни прѣдставители, азъ завършихъ всичкитѣ поръчки, които сѣ внесени въ доклада на почитаемата анкетна комисия. Установихъ, че при поръжитѣ законитѣ сѣ спазени, че, слѣдователно, въ тая посока нарушение нѣма; установихъ така също, че глоби тамъ, дѣто е имало законно право да се налагатъ, сѣ били налагани и че за тамъ, дѣто, въ мое врѣме и по-късно не сѣ могли да се наложатъ, азъ не нося никаква отговорност и не зная, да-ли е имало право да се наложатъ.

Колкото се отнася до техническата частъ, макаръ и да не пося отговорностъ, освѣнъ въ случаитѣ, когато съмъ далъ заповѣди, резолиралъ или заповѣдалъ, азъ успѣхъ да установя, че армията ни не е снабдена съ лоша материална частъ, т. е. съ материална частъ, която да не отговаря на посмнитѣ условия, че въ мое врѣме такава материална частъ не е пристала.

Всичко това, съ което ви занимахъ отъ вчера и днесъ — почти въ продължение на 6 часа говорихъ — съставлява частица отъ цѣлото, г. г. народни прѣдставители, защото, както и въ началото на своето изложение имахъ честта да обърна вашето внимание, дѣйствиелността на единъ воененъ министъръ не се слага само отъ това — да прави поръчки и доколко тия поръчки сѣ били съобразни съ закона. Както казахъ, за да може да се види, доколко дѣйствиелността на министра въ туй отношение е била правилна, трѣбва да се взематъ въ внимание още и други условия, които сѣ командували въ нѣкои случаи, които условия, както ще имамъ честта да ви изложа сега, сѣ били може-би отъ ония, за които и самиятъ вносител на прѣдложенното говори, при които даже и ако е имало случай да се нарушаватъ законитѣ, имало е единъ законъ, който е върховниятъ падъ всички закони, а той е благоотъ на отечеството, неговата независимостъ, цѣлостта на неговата територия. Ако тая територия — това висше благо на отечеството — се е намирало въ опасностъ и военниятъ министъръ заедно съ правителството сѣ били принудени да взематъ мѣрки, за да избѣгатъ и да отклонятъ удара, за да не се излага отечеството на тази опасностъ, има другъ законъ и могло е даже обикновени закони въ извѣстни случаи да се нарушаватъ, но, въпрѣки това, азъ ще установя сега, че положението е било такова, но нарушение на законитѣ нѣма. Нека сега да видимъ, какво е било туй положение.

Това положение, г-да, се слага отъ двѣ данни: отъ военно-политическата частъ, т. е. какво е било политическото положение на страната въ него врѣме, какви сѣ били условията и срѣдствата на противника спрѣмо насъ, какви сѣ били срѣдствата на страната, за да може да се бори, да се противопостави на обстоятелствата, които сѣ били надвѣсили така надъ отечеството, и, въ зависимостъ отъ тѣхъ, да се извади заключение, да-ли мѣроприятията по военното вѣдомство сѣ били цѣлесъобразни и да-ли, слѣдователно, подъ влиянието на тия обстоятелства, даже въ нѣкои случаи ако е имало дребни нарушения, военниятъ министъръ не би трѣбвало въ името на по-висшето благо, нѣкога да ги прѣнебрѣгне, само и само да се добере до благоотъ — да има материалитѣ подъ рѣка, за да може да посрѣщне събитията.

Азъ когато влѣзохъ въ кабинета на Рачо Петровъ, както имахъ честта вече да ви изложа, както имахте честта да слушате и отъ неговото изложение, работитѣ въ Македония се намираха въ едно

твърдѣ тревожно състояние. Отъ всички свѣдѣния, които се получаваха отъ тамъ, личеше, че революцията е на прага си. Като знаехъ и като си бѣхъ далъ труда още отъ по-рано да изуча състоянието на армията, толкова колкото зависѣше отъ мене, обърнахъ вниманието на ръководящитѣ крѣгове тукъ — и тѣзи, които сѣ били викани отъ мене и на които съмъ говорилъ, могатъ да свидѣтелствуватъ — да взематъ всички мѣрки, по възможностъ да въздѣйствуватъ отатѣкъ Рила да се спре това въстание, защото то ни увлича въ една война, можемъ да бждемъ нападнати, а България не е способна да издържи нито еднодневна операция и можемъ да нанесемъ голѣма пакостъ на отечеството. Това може да се установи. Отговоритѣ бѣха, че е много късно; по едни или други причини, тѣ не сѣ въ състояние да го спратъ. Атенатитѣ въ Солунъ бѣха вече станали. При това положение на нѣщата, какво се налагаше на военния министъръ? Да се позамисли, да бжде прѣдвидливъ, да види, какво може да се случи подиръ 15, подиръ 10 или подиръ 5 дена, и да постави страната въ едно положение, което да ѝ даде способностъ да посрѣщне събитията.

Назначихъ комисия да изучи, въ какво състояние се намиратъ нашитѣ складове, въ какво положение се намира войската, и да ми прѣдстави свѣдѣнията си, колкото е възможно по-скоро, защото, макаръ азъ и тогава да се числѣхъ въ войската — бѣхъ тогава началникъ на Военното училище, което собствено сѣ мобилизационнитѣ и оперативнитѣ разпорѣждания на централното военно управление нѣма никаква връзка — не бѣхъ посветенъ въ тайнитѣ разпорѣждания на моя прѣдшественикъ; слѣди отъ тѣзи разпорѣждания азъ не намѣрихъ, нито моитѣ помощникъ, началникътъ на генералния щабъ — нѣма такива.

Тая вѣдомостъ се състави; нея я има въ Военното министерство и азъ мога да съжалявамъ, че, макаръ и да я некажъ, не се даде възможностъ на моя достоуважаемъ наследникъ да ми я даде, макаръ и въ прѣшнѣ, защото, види се, бѣше заетъ съ бюджета, та нѣмаше врѣме; азъ щѣхъ да ви прѣдставя съ нея пълната картина, въ какво положение се намираше войската въ 1903 г.; обаче, отъ онова, което добръ зная и си спомнямъ — на и почитаемото Народно събрание може да се освѣдоми, защото отъ нея се взематъ онѣзи свѣдѣния, по които комисия, избираема отъ Народното събрание, всѣка година прѣвѣрва неприкосновенитѣ запаси на армията — въ първата страница на тѣзи свѣдѣния ще намѣрите, какво е било състоянието на материалната частъ на армията къмъ 1903 г. Какво бѣше положението на армията въ него врѣме? Най-напрѣдъ, за да можете да се ориентирате добръ — и ако почитаемата анкетна комисия се бѣше ориентирала въ тая посока, тя щѣше да извади едно много по-правилно заключение — трѣбваше да се изучатъ и прѣгледатъ дѣлата въ артилерийската инспекция, отъ които да се види, колко пушки, колко снаряди на топъ, колко топове сме имали, колко патрони на пушка сме имали, стигаха ли тия пушки за онова число хора, което прѣдполагахме да извадимъ въ военно врѣме, колко облѣкло сме имали за тия хора, имали ли сме всичко онова, което съставя снаряжението на войника, и щѣше да намѣрите, че въ туй отношение армията бѣше абсолютно въ безусловна пужда. За 51 батареи приблизително, г-да, нѣмаше снаряди! Това бѣше единъ главенъ материалъ, който е трѣбвало само да ни прѣдизвика въ разноска и да стои въ складовѣтъ, безъ да можемъ да го използваме въ случай на пужда. Нито единъ снарядъ! Нови 12-сантиметрови деветъ батареи имаше поръжани прѣзъ управлението на народняцитѣ; дадено е за тѣхъ повече отъ три милиона; по нѣмане на срѣдства, къмъ тия оръдия не сѣ зарѣжани снаряди; тѣ стояха въ складовѣтъ и нѣмаше нито единъ снарядъ за тѣхъ. За други имаше

снаряди, а запалки нѣмаше. Това ще го констатираме отъ тая вѣдомостъ. Независимо отъ туй, за онѣзи оръдия, които имаме на служба, отъ по-нова система, нѣмаше повече отъ 150 снаряда на оръдие; нѣмаше повече отъ 250 патрона за пушка, когато за война се изискватъ 1.000 снаряда на оръдие; нѣмаше повече отъ 750—1.000. Шинелитѣ, облѣклото въ абсолютенъ недостатѣкъ — не можехме да облѣчемъ и 40.000 души хора. Амуницията, материалната частъ на повечето оръдия, даже и на тия, които бѣха на дѣйствителна служба, благодарение на отсъствие, на чести отпуски, бѣше въ неизправно състояние, та нѣкои оръдия не можеха да ги запренаатъ; всичката тая материална частъ трѣбваше да се стегне, защото това бѣше въ зависимостъ отъ обстоятелствата; които ще изложатъ по-надолу. По отношение на оперативната частъ не бѣха направени никакви съоръжения за дѣйствие срѣщу когото и да било отъ нашитѣ събди. Планъ за съсрѣдоточаване на армията, за нейното възврѣщане не съществуваше; планъ за мобилизация на армията, за мобилизация на нейната материална частъ не съществуваше; планъ за съсрѣдоточаване запаситѣ на базата, избирани на тая база, съсрѣдоточаване на всичко нужно за армията прѣзъ врѣме на война, което трѣбваше да бѣде готово, разработено, избрано и указано — всичко това не съществуваше; планъ, какъ да се приложи законътъ за реквизицията, какъ да се събератъ запаситѣ, отъ дѣ, въ кой пунктъ, по кои желѣзници, по кои пътища, отъ дѣ да се взематъ кола за тѣхъ, нѣмаше. Обозътъ, който имаме въ войсковитѣ части, който трѣбваше да вози бойни и хранителни припаси, не бѣше стегнатъ — отдавна материалната му частъ бѣше напусната и не бѣше способенъ да изпълни своето назначение. Каква бѣше тази армия, г. г. народни прѣдставители, въ това състояние, ако тази вѣдомостъ е дѣйствителна? А тя е дѣйствителна — азъ съжалевамъ, че я нѣмамъ тукъ. Това бѣше една армия неспособна да издържи нито еднодневна операция. А между тѣмъ, какви бѣха условията? Както ви казахъ, врѣмената бѣха много развълнувани, разбъркани, въ Македония отъ денъ на денъ недоволството на българското население срѣщу режима растѣше, измѣчването на българитѣ тамъ отъ денъ на денъ сѣ се увеличаваше, и това, разбира се, сѣ повече и повече увеличаваше шансовете за избухване на една революция. И най-послѣ, тази революция, както ви е известно, отначалото частична, а въ послѣдствие въ по-голямъ размѣръ, избухна прѣзъ мѣсеци юлий или на Илинъ-денъ — нѣщо такова.

**Д. Мишевъ:** 20 юлий.

**М. Савовъ:** Благодарение на това обстоятелство, Турция, която дотогава бѣше взела мѣрки и бѣше съсрѣдоточила значителни сили въ Македония, сѣ цѣла да потуши възстанитието, постепенно захвана да ги приближава къмъ границата ни сѣ повече и повече, и именно къмъ него врѣме, по данни отъ оперативното отдѣление на генералния щабъ, информационна секция, ще се установи — и това свѣдѣние искахъ, но съжалевамъ, че по нѣмане врѣме не можаха да ми го дадатъ — че имаше съсрѣдоточени на нашата граница срѣщу насъ, въ Одринско и въ Македония, отъ 150—200 баталиона. Като вземете сега въ съображение, първо, онова, което ви говорихъ по патронитѣ отъ Манфредъ-Вайсовата фабрика, по свѣдѣнията, получавани отъ Цариградъ и Парижъ, и второ, факта, че турското правителство, право или криво, е било введено въ заблуждение, може-би, че отговорността за тая революция трѣбваше да се хвърли върху българското правителство, трето, факта, че имаше заловени пушки, патрони, по единъ или другъ начинъ измѣкнати отъ нашитѣ военни складове до поемането на властѣта отъ мене — отъ всички тия

данни единъ воененъ, който се занимава съ въпроситѣ по отбраната, който е специалистъ въ материята, може да заключи, че шансовете за една война сѣ възможни, толкозъ повече, че моитѣ непосредствени органи, които имахъ и въ Турско и въ Македония, потвърдиха онова, което се е носило тамъ, па както и взетитѣ въ Илѣза рѣшения, за които се говори по-напрѣдъ.

Това бѣше, г. г. народни прѣдставители, положението на границата: отъ една страна, създадени причини за една война, отъ друга страна, свѣдѣния, че нѣкои заинтересовани държави насърчаваха Турция да нахлуе въ България, да завземе Румелия, да се възползува отъ това положение, за да изхвърли генералъ-губернатора отъ тамъ. Всичко това за единъ воененъ човѣкъ, като мене, и за всички военни, които сѣ специалисти по материята, би дало основание да се заключи, че тукъ има единъ casus belli, че обстановката е такава, че на 100-тъ 70 е вѣроятно, че може да има единъ casus belli, причина за една война, слѣдователно трѣбваше да се взематъ мѣрки въ тая посока. Бѣхме ли готови ние да посрѣщнемъ тия събития? Азъ казахъ, че не бѣхме готови да ги посрѣщнемъ. И, като резултатъ на всичко това, азъ, като министъръ, съмъ билъ принуденъ да взема бързи мѣрки, за да може да се набави всичко туй, което е било необходимо, за да може по този начинъ армията да се постави на онова положение, което изискваха обстоятелствата, за да може тя да изпълни своята задача.

Ето, г-да, какви обстоятелства за отечеството настѣпиха още въ първитѣ мѣсеци при моето управление на военното вѣдомство въ кабинета на г. Рачо Петровъ прѣзъ 1903 г.: отъ една страна, създаденото отъ непрѣдвидливостѣта на нѣкои наши държавни мѣже положение въ Македония и абсолютната наша неподготвеностъ да посрѣщнемъ събитията, отъ друга. Къмъ всичко това прибавете още и факта, че дотогава, както заявихъ, у насъ нѣмаше разработенъ никакъвъ планъ за мобилизацията на армията, за да се убѣдите, че, при това положение на нѣщата, ясно бѣ, като бѣлъ денъ, че едно евентуално нахлуване на турцитѣ въ нашата територия щѣше да се извърши съ пълна за насъ катастрофа, отъ която послѣдствията щѣха да бѣдатъ неизчислими. При тия условия, моето положение, като лице отговорно за отбраната на страната, бѣше извънредно трудно и тежко. Прѣдъ мене стоеше дилемата: или за мними нѣкакви парични (икономически) блага за страната да пожертвувамъ нейната бърза боева готовностъ, сѣ всичкитѣ лоши послѣдствия за държавата отъ тоя начинъ на дѣйствие; или да пожертвувамъ тия мними парични блага за отбраната въ полза на нейната бърза бое-способностъ. Обстановката, така както азъ я схващамъ и както се схващаше отъ цѣлия кабинетъ, диктуваше да се избере послѣдниятъ способъ. Азъ го прѣдпочетохъ, макаръ и да знаехъ, че тоя способъ не е лично въ мой интересъ, че азъ рискувамъ по него да се изложатъ. Но същеврѣменно азъ знаехъ, че съмъ на служба и че моитѣ длѣжности, като служителъ на отечеството и като синъ на това отечество, въ тия критически за него врѣмена, ми налагаха да поставя моитѣ интереси по-долу отъ тия на държавата, които искаха à tout prixъ грозящата я опасностъ да се отстрани. Въ това врѣме воспийниятъ министъръ, който бѣше способенъ на най-голямъ самопожертвование за спазване на отечеството, за отстраняване на всичко, което грозише страната, не бѣше достоенъ за тоя високъ постъ, защото не за съблюдаване на нѣкакви обикновени закони се касаеше въпросътъ, а за съблюдаване закона надъ законитѣ — съхраняването цѣлостѣта на отечествената територия. Не за нападение на турцитѣ се мислѣше и говорѣше и не това бѣше моята първа задача, а да дамъ на армията едно положение, което да ни осигури достатъчно, въ случай че

турците настъпват въ наша територия, да можем да отбраняваме границите си — тая бѣше моята задача въ 1903—1904 г. По-късно, когато се развиха политическите условия, когато се яви критическият въпросъ, когато се видѣ, че се третираше този въпросъ, за да се присъедини Критъ къмъ Гърция, ние имаме намѣрение, ако това се реализира, да поискаме автономия на Македония и да я поискаме, ако ни се откаже, съ въоръжено дѣйствие, и планътъ за това дѣйствие се разви. Въ слѣдствие на туй се явиха тѣзи нови поръчки по-нататъкъ. Двѣ най-ефикасни сръдства за тая цѣль можах да послужатъ: първо, да се направятъ всички възможни Турция да не се прѣдизвика; второ, да се взематъ най-ефикасни и бързи мѣрки за стѣкмяването на армията. Тия мѣрки трѣбваше морално да въздѣйствуватъ въ Цариградъ и на ония, които съвѣтстваха на Турция войната, че България така лесно не ще се остави да бѣде смазана, че за обратното присъединяване на Румелия къмъ Турция тя, България, е готова да отиде докрай.

Моятъ прѣдставления прѣдъ короната и правителството бѣха въ тая посока. Азъ съмъ правилъ писменъ докладъ и съмъ докладвалъ на короната и правителството, че войната въ тѣзи врѣмена е невъзможна; понеже имаше хора, особено младата интелигенция тукъ, която най-много напиралше да се поддържа въстанието съ военно намѣсване на България и пр и пр., азъ писмено установихъ, че това намѣсване на България ще бѣде една катастрофа за страната, въ слѣдствие на което то трѣбва да се избѣгне à tout prix. Този документъ азъ го притежавамъ, но понеже има нѣкои работи вътрѣ, които за сѣбгватъ състоянието на нашата армия, говори се, напр., за състоянието на нашия офицерски корпусъ и за неговата тактическа подготовка, за неговия духъ, за маневрената способностъ на армията — нѣща, които не трѣбва да се излагатъ прѣдъ чуждия свѣтъ, азъ оставямъ тѣзи нѣща настрана. Така че, моятъ прѣдставления, както казахъ, прѣдъ короната и правителството бѣха въ тая посока. Все подъ влиянието на сѣщитѣ причини се изпрати г. Начовичъ въ Цариградъ съ известната мисия. Едновременно съ това азъ взехъ най-бързи енергични мѣрки, за да прѣсъздамъ войската въ едно най-кратко врѣме, да повдигна нейното обучение, нейния духъ, да въвежда въ сѣрцата на всички чинове вѣрата въ своята собствена войска, да я снабдя по възможностъ, доколкото врѣмето и сръдствата позволяваха, съ всичко необходимо и да направя отъ това мъртво тѣло, каквото бѣше тя, единъ организъмъ, достатъчно способанъ за бойна дѣятелностъ. Всѣки, който се интересува отъ въпроса, отъ дѣлата при разнитѣ отдѣли на Военното министерство, ще да може да види, какви утѣшителни резултати сѣ били постигнати въ тая посока въ единъ сравнително твърдѣ кратъкъ периодъ, и да заключи, каква адека работа е прѣдстоило да извърши оня, който е чувствувалъ всичката тежестъ на положението и на създаденото отъ това положение голѣма опасностъ за отечеството. Къмъ сръдбата на м. септемврий армията, може да се каже, вече стоеше горѣ-долу на краката си. Направихме поповските маневри. Главната цѣль на тия маневри бѣше да се прѣдстави прѣдъ чуждитѣ военни аташета нашата сила. За да се постигне тая цѣль на тия маневри, ние старателно трѣбваше да прикриваме нашитѣ слаби страни, като показваме прѣдъ чуждия свѣтъ само силнитѣ. Резултатътъ въ тая посока бѣше отличенъ; ефектътъ пълненъ. Въ своятъ докладъ до правителствата си всички военни аташета се отзоваха въ най-благоприятна форма за боееспособността на нашата армия.

**Д. Мишевъ:** Да нѣма тукъ хипербола?

**М. Савовъ:** И военното аташе на една приятелска на Турция велика сила отиде по-далече. Прѣписъ

отъ неговия докладъ биде изпратенъ въ Цариградъ, съ свѣтъ, Турция да бѣде крайно прѣдпазлива въ своятъ прѣдизвикателства спрѣмо България, защото, въ случай на въоръжено стѣлкновение съ тая послѣдната, Турция на границата, въ лицето на българската армия, ще срѣдне една несъкрушима сила. Трѣбва да ви забѣлѣжа, че, когато войскитѣ на Турция бѣха натрупани на нашата граница — това може да се установи отъ генералния щабъ — ставаха ежедневни прѣминавания на части отъ турската армия, въ незначителни размѣри, на нашата територия; това сѣ признаци, основани на неспокойното състояние на противника, който търси причина, било-небило, да прѣдприеме нѣщо, за което да хвърли вината върху насъ. Цѣли батареи, цѣли ескадрони произвеждаха стрѣлби на нашата територия съ нашитѣ погранични войски, които тогава бѣха усилены. И дѣйствително, всичкитѣ тия мѣрки и свѣти, както и дѣятелността на г. Начовича въ Цариградъ, имаха за послѣдствие, турскитѣ прѣдизвикателства постепенно да се прѣкрятъ и грозашата отечеството опасностъ постепенно да се отстрани, която ние поне прѣзъ мѣсецитѣ юлий, августъ, септемврий и октомврий даже считахме като нѣщо 80% възможно. Смѣтамъ, г. г. народни прѣдставители, съ тия си мѣроприятия да съмъ извършилъ своя дългъ и да съмъ принесълъ една голѣма заслуга на страната въ тѣзи трудни за нея врѣмена.

Това злостата и партизанството може да не искатъ да признаятъ; това може да не искатъ да признаятъ и всички ония, които иматъ всички интересъ да умаловажатъ заслугитѣ на хората, но това историята единъ денъ ще го признае, защото фактитѣ сѣ налице, тѣхъ ще признае и парламентътъ, който трѣбва да стои надъ всички страсти и който, въ своя стремежъ да открие истината, ще изнамери, че моята дѣятелностъ е била развита при врѣмена извънредни и твърдѣ трудни. Фактитѣ, че правителството, безъ парламента и безъ даже да бѣше произвело изборитѣ за тоя послѣдния, тури въ мое разпореждане единъ извънреденъ кредитъ отъ 25 милиона лева за извънреднитѣ нужди на армията, показва, доколко въ това врѣме царъ и правителство сѣ чувствували сериозността на положението, доколко погледитѣ на царя, правителството и на всички доброжелатели на българската кауза сѣ били обърнати тогава къмъ военния министъръ, отъ бързитѣ и умѣли мѣроприятия на когото зависѣше прѣдотвратяването на злото, което висѣше надъ отечеството. Знаея, че, ако прѣзъ тия врѣмена азъ бѣхъ поискалъ нѣкои извънредни пълномощия, за да реализирамъ моятъ мѣроприятия по стѣкмяването на войската, щѣха да ми бждатъ дадени съ една дума. Всѣкога скромнѣтъ въ моята дѣйностъ, нежелайки да демагогствувамъ, азъ се рѣшихъ да се нагърбя съ тая непосилна и извънредно трудна задача, да реализирамъ тия си мѣроприятия и съ помощта само на обикновенитѣ закони. Всички мои търгове прѣзъ онова врѣме, макаръ и произведени при извънредни обстоятелства, отъ това, което изложихъ, вие виждате, че сѣ строго съобразни съ законитѣ. Цѣнитѣ на нѣкои прѣдмети не сѣ по-високи отъ сѣщитѣ прѣдмети. На други, ако има и по-високи цѣни, това се дължи на факта, че прѣзъ онова врѣме, поради руско-японската война, имаше и едно значително повишение на цѣнитѣ на всички военни материяли на тържището, защото всички фабрики на военни материяли бѣха прѣтрупани съ поръчки отъ руското Военно министерство. Отъ друга страна, нашето политическо положение бѣше критическо, нѣмахме и пари. Отъ това наше положение доставчицитѣ се ползуваха и си играеха съ насъ, както искаха. Въ това отношение азъ прѣдпочитамъ да бѣда обвиненъ, че поради високитѣ цѣни на нѣкои материяли съмъ оцетилъ хазната съ нѣколко ми-

лиона, отколкото да тежи на съвѣстѣта ми обръщането въ развалини двѣ отъ най-богатитѣ наши области — Южна-България съ Кюстендилско и Дупнишко — отъ турскитѣ диви ордища,...

**Д. Драгиевъ:** Г. Савовъ! Ако нашата армия не бѣше готова, отдѣ знаете, че турската бѣше готова?

**М. Савовъ:** ... въ който случай материалната щета щѣше да надмине горната съ 100 пѣти повече, а моралната щета и послѣдствията отъ всичко това за нашето политическо положение като народъ щѣха да бѣдатъ неизчислими и нѣмаше да могатъ да се изкупятъ и съ милиарди. И всичко това, на стотѣ 90, щѣше да се случи, ако азъ въ своитѣ мѣропріятия, отъ желание да ограда себе си отъ всѣкаква отговорностъ, бихъ протакалъ работитѣ по стѣкмяването на войската и съ това бихъ я лишилъ отъ възможността бързо да прояви признаци на животъ, ако правителството чрезъ своитѣ бързи мѣропріятия по това стѣкмяване не бѣ дало да се разбере, че народътъ се готви да даде пълно напрѣжение на своитѣ сили, за да защитава педя по педя, стѣпка по стѣпка своята земя. Като имате сега всичко това прѣдъ видъ, сравнете само за любопитство, г. г. народни прѣдставители, моята дѣятелностъ по домакинската частъ съ оная на моя прѣдшественикъ, и ще да видите, че моитѣ търгови дѣла, по редовностъ и законностъ, въ нищо не отстъпятъ на неговитѣ въ всѣко отношение, даже стоятъ по-добрѣ. А между тѣмъ, моята дѣятелностъ е развивана при обстоятелства извънредни, а неговата — при обстоятелства обикновени. Да, извънреднитѣ обстоятелства, при които ние се намѣрихме, поискаха, г. г. народни прѣдставители, и извънредни мѣрки. Тия извънредни обстоятелства не ние ги създадохме. Отъ изложението, което направи г. министъръ-прѣдседателътъ, което вѣрвамъ, ще направи и г. д-ръ Геннадиевъ, ще можете да си обясните, като какъ стон този въпросъ, и онова, което азъ изложихъ по-напрѣдъ, иде да потвърди, че тѣзи извънредни обстоятелства — революцията въ Македония и натрупаната въ слѣдствие на нея войска на нашата граница, и натегнатитѣ отношения между България и Турция, въобще, елементитѣ на единъ възможенъ въоръженъ конфликтъ — не бѣха създадени отъ насъ.

Очевидно е, че почитаемото Народно събрание съ анкетирането дѣлата на Военното министерство се е докоснало само до послѣдствията. За да бѣде обаче свѣтлината, която парламентътъ дири, ясна и ориентируваща пълна и безпристрастна, нужно е да се изучатъ и тия причини. И само при тѣзи обстоятелства ще може тази ориентировка да бѣде пълна, защото азъ смѣтамъ, че обстоятелствата бѣха извънредно трудни и тежки и че на мене падна дѣйствително задача тежка и трудна. Нѣма примѣръ въ

военната история, щото единъ пълководецъ, при условия сравнително даже по-благоприятни, да може въ единъ такъвъ кратъкъ периодъ, при това положение, въ което се намираще войската, да я стегне, да я постави да внуши респектъ горѣ-долу на противника.

Съ това, г. г. народни прѣдставители, азъ свършвамъ. Прѣди да седна, ще ви помоля да изслушате още двѣ думи.

Билъ съмъ 30 години на военна служба, десетъ години съмъ министрувалъ, два пѣти съмъ билъ въ проектъ да вода тази армия срѣщу врага, далъ съмъ на тази армия повече отъ 1.000 души доблестни офицери, създамъ съмъ тази мощъ, тази сила, на която ние се опрѣхте да направите великото дѣло на независимостта. Тѣзи данни, като имате прѣдъ видъ, допуснете, ако не повече, то поне, че и азъ, като българинъ и български гражданинъ, съмъ ималъ толкова патриотизъмъ, колкото и тѣзи господа, които сж подписали доклада на почитаемата анкетна комисия, макаръ че половината отъ тѣхъ да сж били още ученици, когато азъ съмъ се билъ на бойнитѣ полета при Сливница и Пиротъ за защита на това отечество.

**Прѣдседателътъ:** Има думата бившиятъ министъръ на търговията и земледѣлието г. д-ръ Никола Геннадиевъ.

**И. Хаджиевъ:** Часътъ е 8.

**Д-ръ Н. Геннадиевъ:** Ще помоля г. прѣдседателя, както и Народното събрание, понеже часътъ е почти 8, да се отложи засѣданието за утрѣ, за да мога утрѣ да взема думата и да свърша въ нѣколко часа.

**Прѣдседателътъ:** По какви мотиви?

**Д-ръ Н. Геннадиевъ:** Мотивитѣ сж, защото е късно, а азъ съмъ дошълъ тукъ въ 1½ ч., постоянно енервиранъ и изнуренъ съмъ. Ако рѣшите непременно да говоря тази нощъ, ще говоря.

**Г. Гроздановъ:** И ние сме изморени.

**Прѣдседателътъ:** Г. Геннадиевъ заявява, че се чувствува уморенъ и моли Събранието, неговитѣ обяснения да бѣдатъ изслушани утрѣ. Моля Събранието да уважи това искане на г. Геннадиева, да привършимъ днешното засѣдание и да продължимъ утрѣ сѣщия дневенъ редъ. Моля г. г. народнитѣ прѣдставители, които приематъ това прѣдложение, да си вдигнатъ ржката. (Мнозинство) Събранието приема.

Вдигамъ засѣданието.

(Вдигнато въ 7 ч. 40 м.)

Прѣдседателъ: Д-ръ П. Ораховацъ.

Секретари: { Д-ръ А. Гиргиновъ.  
П. Войниковъ.

Началникъ на Стенографското бюро: Т. Гълъбовъ.